

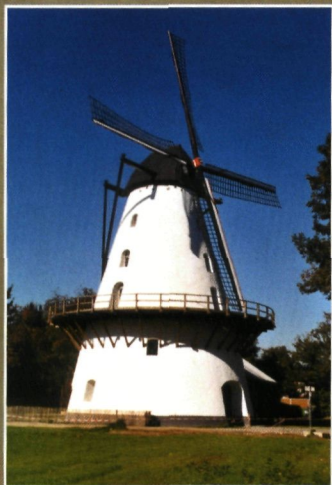
MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 29/6
NOVEMBER-DECEMBER 2010

TWEEMAANDELIJKS

M&L

NATUURLIJKE KLEUREN MAKEN HET VERSCHIL

hydraulische kalkmortels, kallei en tadelaktbeploistering UNILIT
buitengevelisolatiesystemen LIMETICS
kalkverven CORICAL
silicaatverven CORISILK en KEIM
marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL en DECORLUX
stucco venetiano PLASTELUX en VENESTUK

Certificaat
0602-0411-035-2

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B-2627 Schelle - Belgium
Tel. +32 (0)3 880.73.73 - Fax +32 (0)3 880.73.70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

Cover: Gereconstrueerde verfwinkel in Volksmuseum Turninum in Deurne (foto O. Pauwels)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Ruimte en Erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 05
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis
en Peter Van den Hove
Fotografie: Oswald Pauwels
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroenderfgoed.be

Redactiecomité*

Ere-voorzitter: Edgard Goedleven
Ere-leden: Jo De Schepper,
Hedwig Van Den Bossche, Suzanne Van Aerschot

Voorzitter: Luc Tack
Kernredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis,
Luc Tack, Herman Van den Bossche,
Peter Van den Hove
Redactie: Anna Bergmans, Jo Braeken,
Marc De Borgher, Rudy De Graef, Piet Geleyns,
Jos Gijssels, Catheline Metdepenninghen,
Dieter Nuytten, Oswald Pauwels, Greet Plomteux,
Paul Van den Bremt, Christine Vanthillo,
Linda Wylleman

* Het redactiecomité is samengesteld uit erfgoedconsulenten
van het agentschap Ruimte en Erfgoed, en erfgoedonderzoekers
van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-34 86 27 - Gsm: 0496 90 60 19
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: jancasier.brugge@telenet.be

Druk

Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ruimte en Erfgoed
Luc Tack
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust
uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2010

België: 40 € (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 7 €).
CJP'ers betalen: 28 €
Buitenland: 65 €

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr. 091-2206040-95
van Monumenten & Landschappen,
Phoenix-gebouw,
Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel
met vermelding "M&L-jaarabonnement
2010". U ontvangt dan alle nummers van
het lopende jaar.
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 4 De wonderlijke wereld van een 18de-eeuws
receptenboek voor Kunst-Schilders, Vernissers,
Vergulders en Marmelaers
Mimi Debruyne

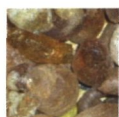
- 35 Archeologisch onderzoek door vrijwilligers
in Vlaanderen
Guido Cuyt

- 20 Relicten van houtskoolmeilers
in het Zoerselbos
Ilse Boeren, Kris Vandekerckhove,
Sara Adriaenssens, Dries Tys, Koen Deforce,
Kristof Haneca en Jan Bastiaens

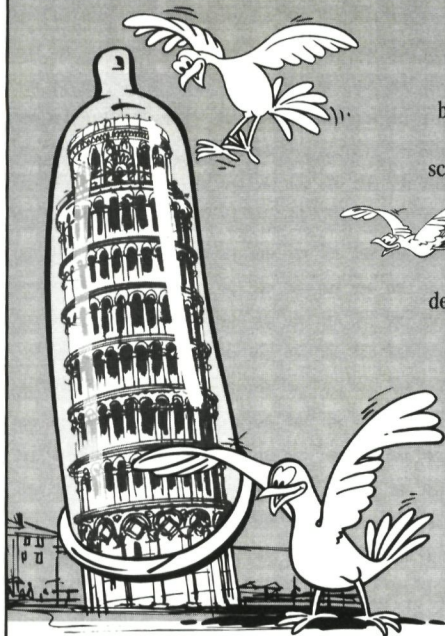

- 50 Heraldiek in Vlaanderen.
Dertig jaar Vlaamse Heraldische Raad
Lieve Viaene-Awouters

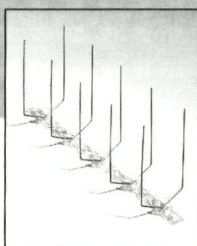
- 59 Summary

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde !

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas
Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

PROFIEL
cvba

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekken • Meetstaten en ramingen

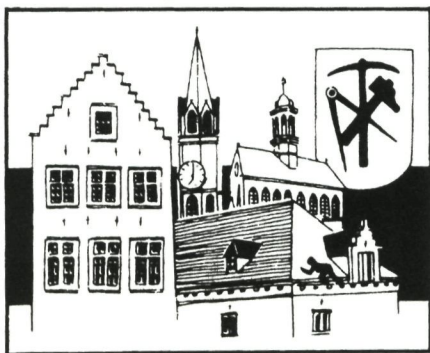
TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

Jeruzalemstraat 43
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: Moreels2@telenet.be

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109 – 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 – Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

E-mail: geert@bvbabosch.be
Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers
onder nr. 24040
Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

Restauratie p.Nijs
Bouw
www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

Generiek

Receptenboek

In 1777 publiceerden de gebroeders Gimblet in Gent een receptenboek voor de kunst- en decoratieschilders van hun tijd. Dit encyclopedisch kookboek viel onder de aandacht van Mimi Debruyne, die er enthousiast in grasduinde op zoek naar wetenswaardigheden over de materialen en technieken van de toenmalige exterieurfwerking en binneninrichting.

De geheimen van het Zoerselbos

Thans één van de meest waardevolle bosgebieden in Vlaanderen was het Zoerselbos, tot het begin van de 19de eeuw, het tafereel van een belangrijke economische activiteit: de productie van houtskool. De overblijfselen hiervan – recent en bij toeval ontdekt – zijn slechts voor een geoefend oog zichtbaar en in Vlaanderen nauwelijks gekend. In opdracht van het agentschap Ruimte en Erfgoed trok een team van wetenschappers op verder onderzoek uit en werden de meilers in het Zoerselbos geïnventariseerd, onderzocht en geëvalueerd met het oog op hun behoud voor de toekomst.

Archeologie en vrijwilligers

De directeur van de Nationale Dienst voor Opgravingen wist het 30 jaar geleden al: *"Er zijn maar twee soorten archeologen, namelijk goeie en slechte. En beide soorten vind je zowel bij de beroeps- als bij de amateurarcheologen"*. De amateurarcheoloog, vroeger verguisd en later geherwaardeerd, dreigt de dag van vandaag opnieuw verdrongen te worden. Is er nog een toekomst? Guido Cuyt – zelf een gepassioneerd amateurarcheoloog – schetst de evolutie van de amateurarcheologie in Vlaanderen en pleit meteen ook voor bezinning en herprofilering.

Heraldiek in Vlaanderen

Wapenborden en heraldische voorstellingen zijn sinds de vroege middeleeuwen in Vlaanderen van grote historische betekenis. Al 30 jaar waakt een raad van deskundigen over het historisch en heraldisch verantwoord toekennen van nieuwe wapens en over hun uniform gebruik. De raad formuleert tevens adviezen ten behoeve van de bevoegde minister en probeert een antwoord te bieden op de wildgroei aan logo's die hand over hand toeneemt. Een overzicht van drie decennia Vlaamse Heraldische Raad door Lieve Viaene-Awouters.

Mimi Debruyne

DE WONDERE WERELD VAN EEN 18DE-EEUWS RECEPTENBOEK VOOR KONST-SCHILDERS, VERNISSEERS, VERGULDERS EN MARMELAERS

Historisch schilders-
materiaal in het
Volksmuseum
Turninum in Deurne
(foto E. Jacobs)

In 1777 gaven Philippe Gimblet en Gebroeders, Boekdruckers en Boekverkoopers, op de Koornmarkt in Gent een praktische handleiding voor de 18de-eeuwse schilder in twee delen uit, niet alleen voor de schilder van olie- en waterverfschilderijen, maar ook voor de miniatuurschilder, de aquarellist, de pasteltekenaar, de glas-in-loodschilder, de graveur, de kopiist, de illustrator (die gedrukte prenten inkleurt maar ook imiteert), de vergulder, de decoratieschilder, de marmer schilder, kortom voor iedereen die op de één of andere wijze kleuren op materialen zette, tot en met de huisschilder.

Deze Nieuwen Verlichter (ook Nieuwe Almanach genoemd) is een goudmijn voor wie

geïnteresseerd is in historische schilder- en decoratietechnieken, al of niet toegepast in de architectuur. Omdat deze uitgave haar belang ontleent aan de precieze nauwgezetheid waarmee ze is samengesteld, is het vrijwel onmogelijk deze samen te vatten. In deze bijdrage worden eerst de context en de achtergrond geschetst waarin de Nieuwen Verlichter tot stand kwam. Vervolgens wordt ingegaan op enkele schilderstechnieken, die behoren tot de architecturale afwerking van gebouwen op het einde van de 18de eeuw, zoals het schilderen van binnen- en buitenmuren maar ook van marbreren en vergulden en het lakken en vernissen van ijzerwerk en van binnen- en buitenhoutwerk.

SAMENSTELLING

Beide boekdelen omvatten samen 660 pagina's, waarbij het eerste boekdeel 241 en het tweede boekdeel 419 pagina's telt. In de negen hoofdstukken van het eerste deel worden de recepten beschreven voor de bereiding van verven en vernissen, lakken en lijmen, terpentijnen en oliën, kleuren en pastels, evenals de technieken waarin deze producten gebruikt worden bij het schilderen op doek, hout, perkament, papier, glas of rechtstreeks op de muur. De negen hoofdstukken van het tweede deel behoren eerder tot het domein van de toegepaste schilderkunst en richten zich tot de decoratieschilder die binnen- en buitenmuren in de verf zet, hout- en ijzerwerk schildert of verguldt, marbreert of lustreert, of die rijtuigen en theebladen met decoratieve beschilderingen opsmukt. Kortom, het gaat om een encyclopedisch overzicht van technieken en gebruiken in de schilderkunst, maar ook van allerlei afgeleide vormen daarvan op de meest diverse gronden en dragers en in de meest verscheiden technieken en composities.

Het eerste deel eindigt met een soort *Who's Who* van 16 bladzijden – een overzicht van de actieve betrok-

kenen bij het kunstleven in Vlaanderen en Brabant in 1777. Het valt op dat de meeste aandacht gaat naar de samenstelling van het personeelsbestand van de academies in Vlaanderen, gaande van het bestuur, de directeur en de professoren tot en met de conciërge en de modellen. Behalve de academies van Antwerpen, Brugge en Gent, respectievelijk gesticht in 1663, 1717 en 1751 worden ook die van Kortrijk uit 1760, Brussel uit 1767, Mechelen uit 1773 en Oudenaarde uit 1773 vermeld. In de meeste van deze instellingen wordt naast teken-, schilder- en beeldhouwkunst ook bouwkunst onderwezen. In Antwerpen wordt deze laatste discipline ingevuld door een architect-meesterschrijnwerker-timmerman en een meesterplafonneur. In Gent zijn drie architecten aangesteld. Per stad volgt daarop een adressenbestand van schilders en beeldhouwers, maar ook van kunsthandelaars en -verzamelaars.

Bij het tweede deel ontbreekt deze *Who's Who*. In tegenstelling tot het eerste deel, dat eindigt met een 22 bladzijden lange levensbeschrijving van Rubens, beslaan de levensbeschrijvingen van 254 kunst-schilders van Vlaamse en Brabantse herkomst meer

Titelpagina en frontispice van GIMBLET P. & Gebroeders, *Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vernissers, Vergulders en Marmelaers*, Gent, dl. I, 1777 (verz. Ruusbroecgenootschap, Bibliotheek Universiteit Antwerpen, foto M. Debruyn)

dan de helft van het tweede deel. Deze kunstenaars zijn alfabetisch per stad gerangschikt: een aantal bekende maar vooral minder bekende schilders komen aan bod, waarvoor geen onmiddellijk aanwijsbare reden voorhanden is. Antwerpen is met 156 schilders rijkelijk vertegenwoordigd, terwijl andere steden – Brugge met 18 en Gent met 7 kunstenaars – eerder ondervetegenwoordigd zijn. Voor Meulebeke bij Kortrijk wordt Karel Van Mander vermeld en voor Quaremond bij Oudenaarde Jan Van Heck. Verder duiken de meest obscure figuren op zoals onder meer *Henricus Andriessens (manken Heyn)*, terwijl Jan van Eyck in dit overzicht ontbreekt. Bij de bespreking van de *schilderinge in d'olie* wordt hij echter uitdrukkelijk vermeld als *Jan van Brugge, Vlaeming, al zoo goeden Chymist als grooten Schilder* (1). Bovendien is hij opgenomen in het Pantheon der kunstenaars, dat aan het eerste deel voorafgaat. Daar krijgt hij zelfs een plaats toebedeeld tussen andere illustere grootheden zoals Apelles, Aristides, Cimabue, Giotto, Leonardo da Vinci, Rafael, Titiaan, Rubens. De lijst eindigt met Le Brun, één van de grondleggers van de Parijse *Académie royale*, in 1648 gesticht onder auspiciën van Lodewijk XIV, en die als model diende voor honderden andere academies in de daaropvolgende jaren: Rome in 1677, opgericht voor Franse kunstenaars; Den Haag in 1682 en Wenen in 1705.

Het criterium tot opname in deze lijst van levensbeschrijvingen is niet duidelijk. Waarschijnlijk heeft de auteur zich gebaseerd op de archieven van de verschillende academies. Wanneer men het oprichtingsjaar van deze academies vergelijkt met het aantal opgenomen kunstenaars, lijkt dit nog de meest waarschijnlijke verklaring. Bovendien houdt één van de auteurs een meer dan stichtende lofrede op de koning die aan de basis ligt van het ontstaan van deze academies: *'Dien grooten Koning, bewaerder der schoone Konsten, ... stelt aldaer voor en doet Pryzen uytdelyen van goude en zilvere Medaillen ... hy onderhoud hun, hy geeft hun den kost, en logeert hun in zyn Hof, van waer hy hun op zynen kost naer Roomen zend, in eene diergelyke Academie, alwaer zy de zelve middelen vinden, en van waer zy niet weder en keeren als om nog nieuwe weldaeden te ontvangen, in die zelve Academie in qualiteyt van Meesters, met pensioen wederkeerende'* (2).

De keuze van de geselecteerde kunstenaars moet in zijn historische context gezien worden: levensbeschrijvingen van kunstenaars werden beschouwd als didactisch vormend. Zo verwijst onder meer één van de auteurs naar *De Nieuwe Schouburg der*

Nederlantsche kunstschilders en schilderessen van Johan Van Gool (1750-51) (3), naar het *Schilder-Boeck* van Karel van Mander uit 1604 (4) en naar de *Vite* van Vasari uit 1550 (5). Deze laatste besloot zijn overzicht van oude meesters met een bijdrage over nog levende kunstenaars, zogenaamde academici. Zoals voor Vasari waren ook voor van Mander de levensbeschrijvingen van de schilders belangrijker dan de beschrijving van de schilders-techniek en de individuele kunstwerken. Vakmanschap en persoonlijkheid werden als meer overtuigende illustraties van artistiek meesterschap gezien dan de beschrijving van de eigenlijke kunstwerken. Nochtans heeft ook Vasari zijn *Vite* laten aanvangen met een technisch traktaat, dat minder bekend is omdat het nauwelijks vertaald is geworden: verhoudingsgewijze was er immers minder behoefte aan deze vorm van kennisoverdracht (6). Toch vormde dit technisch traktaat een substantieel deel van zijn werk, waarvoor toen specifieke belangstelling bestond onder meer van Vlaams-Waalse zijde. Zo vermeldt Vasari zelf in de tweede editie van de *Vite* (1568) het verzoek van Lampsonius uit Luik en zijn tijdgenoten, die erop aandrongen om drie technische traktaten over architectuur, schilder- en beeldhouwkunst aan deze tweede editie toe te voegen (7). En hoewel hem hiervoor de tijd ontbrak, heeft Vasari met deze vraag rekening gehouden: zijn technische inleiding tot de tweede editie is immers beduidend langer dan die tot de eerste editie (8). Vijf jaar na deze publicatie reisde van Mander naar Italië (9), maar ook hij deed eerder onderzoek naar de levens van de kunstenaars en in mindere mate naar hun technische werkwijze. De verwijzingen naar de levensbeschrijvingen van Vasari en van Mander in den *Nieuwen Almanach/Verlichter* kaderen dus in een traditie die de geschiedenis – in dit geval de geschiedenis van de schilderkunst – opvatte als een aaneenschakeling van *Vite*. Technische verwijzingen hoorden daar niet bij: die gingen terug op een andere traditie, waaraan Plinius' methodische verklaring en beschrijving van de geschiedenis als *Historia naturalis* ten grondslag lag. Ook hiernaar wordt verwezen (10).

MEERDERE AUTEURS, VERSCHILLENDE TITELS EN EDITIES

Aan de editie van 1777 gaat een *Voorrede* vooraf, die eindigt met de gevleugelde uitspraak *Vaert wel*, zonder verdere vermelding van de naam der auteur. Ook van Manders' voorrede eindigt met eenzelfde onderschrift zonder naamvermelding van de au-

teur, maar diens naam was al op de titelbladzijde vermeld. In dit geval vermeldt de titelbladzijde meerdere auteurs: *In 't licht gegeven tot nut van het Publiek, door verscheide Liefhebbers der Schilderkunst*. Dat het niet om beroemdheden ging maar om gedreven liefhebbers wordt nog onderstreept door de toegevoegde spreuk *Artem experientia fecit* (Oefening baart kunst). De ik-vorm van de verschillende uiteenzettingen verwijst dus naar meerdere personen en is bijgevolg geen stijlfiguur: meerdere auteurs hebben elk op hun beurt hun ervaring neergeschreven.

De auteurs richten zich bovendien tot een publiek dat deels gespecialiseerd is, deels ook niet, wat in de titel wordt aangegeven: *Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vernissers, Vergulders en Mar-melaers, en alle andere Liefhebbers dezer lofbaere Konsten*. Dit liefhebberspubliek omvatte heel het Nederlands sprekende taalgebied, zowel Noord- als Zuid-Nederland. Er was immers een intens verkeer tussen beide regio's niet alleen van informatie, ook van producten. Heel wat van deze liefhebbers-kunstenaars kochten echter hun verven in Duitsland: *Miniatuer-Schilders, de welke hunne verwen van de Hoogduytsche of andere Verligters koopen* (11).

Het woord *Verligter* – in dit boek meestal met g geschreven – verwijst naar de decoratieve schilder die tekeningen inkleurt (of 'verlucht', zoals bij miniaturen), hetzij met waterverf, verguldsel of andere verfsoorten, zoals ook *Verligterye* in de breedste zin van het woord naar verschillende vormen van schilderkunst verwijst. *Verligter* slaat bijgevolg zowel op de tekenaar als op wie tekende en inkleurde, als op wie alleen prenten inkleurde: “aengezien dat'er tus-schen Verligterye, Schilderen en Teekenen geen onderscheyd en is, dan het kennen en leggen der Verwen door het Penceel, in alle evenreedigheyd met de Teek-enkunde over een komende. Wanneer men nu Verlig-terye schilderd, die men zelfs inventeerd, teekent of kopieerd, of dat men eenige Printkonst natuerlyk wilt koloreren...” (12).

Het woord *Verlichter*, steeds met ch geschreven en het belangrijkste woord in de titel van dit boek, verwijst echter naar de 18de-eeuwse ideeën van de Verlichting, of naar het licht van de ratio tegenover de duisternis van de irrationaliteit. De meeste academies waren immers het product van de rationele aanpak van het beeldende kunstonderwijs, dat er op gericht was om kunstenaars op een systematische wijze de knepen van de meest diverse technieken der beeldende kunst bij te brengen. In een

enkel geval verwijst één der auteurs ook expliciet naar de *Dictionnaire Encyclopédique* (13).

Merkwaardig is dat zowel de titel *Nieuwen Almanach* als *Nieuwen Verlichter* gebruikt werd, zowel voor het eerste als voor het tweede deel. Het lijkt alsof er twee edities van beide delen in omloop waren, één met en één zonder almanak vooraan, en één met en één zonder bijvoegsel met lijsten met kunstenaarsnamen, ten minste in zoverre het om het eerste deel gaat. Van het tweede deel zijn geen versies met almanak en bijvoegsel bewaard, niet-tegenstaande ook dit deel onder dezelfde twee titels *Nieuwen Almanach* en *Nieuwen Verlichter* werd uitgegeven.

De uitgave van 1777 is waarschijnlijk een eerste druk. Elf jaar later, in 1788 werd door *Jan Gimblet, Boekdrukker en Boekverkooper, in de Veldstraat, in den gulden bybel* hetzelfde werk onder dezelfde titel ongewijzigd uitgegeven. In principe moesten alleen de almanak vooraan en het appendix met het overzicht van academieleden, kunstschilders, kunsthandelaars en collectioneurs worden bijgewerkt. In hoeverre dit ook effectief gebeurd is, is niet duidelijk omdat in de meeste bewaarde exemplaren zowel de almanak als het appendix ontbreken, ook bij de eerste uitgave uit 1777 (14). In 1801 werd de *Nieuwen Verlichter* nog in twee Gentse boekhandels verkocht aan 25 stuivers voor het eerste en 31 stuivers voor het tweede deel (op de Korenmarkt, uitgever van de eerste editie in 1777, en *In den gulden Bybel* aan de Veldstraat, uitgever van de tweede editie in 1788) (15).

VERSCHILLENDE MODELBOEKEN

Dat men spreekt van *Nieuwen Almanach* of *Nieuwen Verlichter*, betekent niet dat aan de editie van 1777 een vroegere uitgave voorafging. Dit boek past immers in een traditie van soortgelijke werken, niet alleen van levensbeschrijvingen van kunstenaars in de traditie van Vasari en van Mander, maar ook van zuiver technische traktaten. Verschillende auteurs verwijzen ook naar het werk van hun voorgangers. De meest geciteerde auteur uit het eerste deel is Goeree. Het traktaat dat in 1670 door Wilhelmus Goeree heruitgegeven werd onder de titel *Verlichter-rie-Kunde of recht gebruyck der Water-verwen*, was al eerder gepubliceerd door Mr. Geerard ter Brugge. Omdat er echter zo'n grote vraag was naar dit werk volgde er een herdruk, die door Goeree van aanvullingen voorzien werd en als derde en laatste deel van een bundel met twee inleidingen op de

Titelpagina en frontispice van GIMBLET J., *Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vernissers, Vergulders en Marmelaers*, Gent, dl. 2, 1788 (verz. Ruusbroecgenootschap, Bibliotheek Universiteit Antwerpen, foto M. Debruyen)

NIEUWEN
VERLICHTER
DER
KONST-SCHILDERS, VERNISSERS,
VERGULDERS
E N

MARMELAERS,

EN ALLE ANDERE LIEFHEBBERS DEZER LOFBAERE KONSTEN.

INHOUDENDE IX. HOOFDSTUKKEN.

I. De konst van bereydinge, behandelinge, bewerkinge en beschilderinge der beste soorten van Lakken en Vernissen. II. Bereydinge en behandelinge van Spiritus Vernissen, &c. III. De Verguldkonst in't algemeyn, haere Toebereydselen en Gereedschappen. IV. Van het Water-verguldsef, bestaende in zeventien Werkingen. V. Van het Verguldsef met Olie, als ook met Glans-Vernis-Olie, op Rytuygen, Meubelen, &c. VI. De wetenschap van het Marmeren, als ook de bereydinge der schoonste Vernissen daer toe dienstig. VII. De naemen en hoedanigheden der voornaemste soorten van Marmer-steenen, als ook de maniere om de zelve wel naer te maeken in't schilderen. VIII. Den waeren Huys-Schilder, ofte de simpele Schilderinge met Olie, alsmede de Schilderinge *à la Fresque*, ofte op den versch bezetten Muer. IX. Handelende van verscheyde Geheymen in de Schilderkonst, het Vernissen, Vergulden en Marmeren; alsmede de Verliginge op de nuttigheyd der Printen, ende de Onderwysinge tot de kennisse der Schilderyen, &c.

In't licht gegeven tot nut van het Publiik, door verscheyde Liefhebbers der Schilderkonst.

ARTEM EXPERIENTIA FECIT.

TWEDE DEEL

Men heeft'er bygevoegt 254 Levens-Beschryvingen der vermaardste Konst-Schilders van Vlaenderen en Brabant, in het Rechts-gebied van Zyne K. en K. Majesteit, te weten: 156 gebortig van Antwerpen, 34 van Brussel, 19 van Mechelen, 18 van Brugge, 7 van Gend, 3 van Ipren, 3 van Cortryk, 3 van Herenthals, &c.

Versierd met kopere Placten en Portraiten van Konst-Schilders.

TOT GEND.

By JAN GIMBLET, Boekdrukker en Boekverkooper, in de Veldstrat, in den gulden Bybel.

M. DCC. LXXXVIII.

algemene schilder- en tekenkunst werd uitgegeven tot nut der Liefhebbers voor de tweedemaal doorgaens met noodige aanmerkingh vermeerderd; dienende om neffens het *Illumineeren* ofte *Afsetten* (het drukken van prenten) oock het *Coloreeren* en *Schilderen* met *water-Verwen* te Oeffenen.

Minder dan 10 jaar later werd door Simon Witgeest een traktaat geschreven, dat in 1679 voor het eerst werd uitgegeven in Antwerpen onder de titel *Het nieuw vermeerderd natuerlyk Toover-Boek, of Speel-Toneel der Konsten*. Het behandelt niet alleen de meest diverse technieken van inkleuren en aqua-relleren, maar ook de bereidingswijzen van diverse kleuren en verven, vernissen, 'verlakken', vergulden en allerlei methoden om op been, hout, ivoor, koper, lood en andere materialen te schilderen. Opvallend aan dit boek is het grote aantal middeltjes en werkwijzen om imitatiemateriaal te maken, bijvoorbeeld hoe men aan essenhout het uitzicht van ebbenhout geeft (16) of hoe men imitatiekoraal maakt. Andere trucs bestaan erin om vuer 't eten en brandend lood en olie over syn tong te doen, en een gloeyend ijser over syn tong te stryken (17), om zwarte

Frontispice van GOEREE W., *Verlichter-Kunde of recht gebruyck der Water-verwen*, 1670 (verz. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, foto M. Debruyen)

tanden wit te maken, rimpels weg te krijgen of om mollen te verdrijven. Kortom, het is een allegaartje van allerlei wetenswaardigheden, waaronder interessante tips voor de schilder en de decorateur in de breedste zin van het woord.

Wetenschappelijker van aanpak is het *Kabinet der natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken*, in 9 delen uitgegeven door W. van Ranouw in Amsterdam tussen 1719 en 1732. Behalve de herkomst van pigmenten en andere materialen voor het maken van verven en vernissen wordt hierin het goud vinden, bewerken en vergulden van a tot z beschreven. Voor zijn informatie over de herkomst van de verschillende soorten aardekleuren baseerde de auteur zich op een traktaat dat in 1590 gepubliceerd was door de zoon van de Napolitaanse auteur, Fernandus Imperatus (18).

Hiermee wordt duidelijk dat er een bloeiende markt was voor dit soort literatuur, waarbij de ene auteur de andere citeerde en corrigeerde. Met de *Nieuwen Verlichter* is dit niet anders. Alleen is dit eerder een 'receptenboek' met een grote nauwkeurigheid van maten, verhoudingen en bereidingswijzen, terwijl de oudere publicaties over het algemeen meer nadruk leggen op de herkomst van het materiaal. De meeste auteurs van dit werk geven ook hun bronnen aan, waarbij ze zich verantwoorden wanneer ze een andere werkwijze volgen. Meestal gaat het om publicaties die enkele jaren voordien het licht zagen, en die vanwege hun nauwgezetheid vergelijkbaar waren. De meest recente publicatie waarnaar verwezen wordt, dateert van 1771. Dit wijst er op dat de editie van 1777 (19) vermoedelijk een eerste editie is. Anders zouden de geciteerde publicaties van vroeger dateren.

PRETENTIELOOS KOPIËREN IS DE BOODSCHAP

Het is voor de huidige lezer moeilijk om op basis van stijlkenmerken een onderscheid te maken tussen de ene en de andere auteur. Zeker is het dat één van de auteurs de schilderkunst beheerst, hoewel hij zich zelf geen artistieke pretenties aanmeet: "*Nogtans, aengezien de Leerlingen, voor de welke ik dit kleyn werksken* (sic, in vet) *toebereyde, voor het eerste eenige onderwyzinge noodig hebben, zal ik hier in 't algemeyn uytleggen op wat maniere men de verscheyde Vleesch-verwen moet maeken*" (20). Zo verschilt de kleur van de huid van mannen en vrouwen, maar ook die van jongeren en ou-

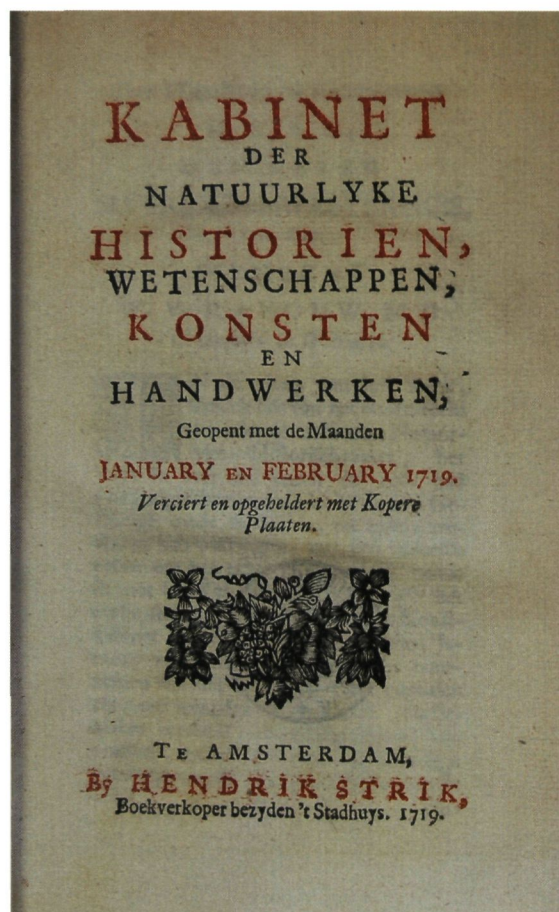
deren, evenals die van levenden en doden, waarbij de kleur van jonge dode vrouwen verschilt van die van oude dode vrouwen zoals ook de huidskleur van saters van die van bosduivels verschilt (22)! Het hele gamma *vleeschverven* wordt door deze auteur tot in de kleinste details beschreven, waarbij hij de nadruk legt op het belang van het kopiëren naar goede modellen: "*Het naermaeken* (imiteren) *van goede Originelen is eenen grooten middel om de volmaektheyd dezer Konste te agterhaelen. ... en het is veel beter goeden Copyist te wezen, als slegten Uytvinder* (sic, in vet)" (22). Hij sluit af met het adres van een winkel die goede prenten verkoopt om in te kleuren of te kopiëren: "*Neemt de Bloemen van Nicolaes Guillaume la Fleur, die men te koopenvind by Mariette, in St. Jacobsstraet, in de Hope tot Parys; zy zyn zeer goed*" (23). Dat zou er kunnen op wijzen dat deze auteur in Gent woonde, alhoewel er ook in Brugge en in Antwerpen een Sint Jakobsstraat was.

Een andere auteur geeft voor het kopiëren van prenten de voorkeur aan Engelse drukken: "*De beste worden ons van Engeland toegezonden*" (24). Ongetwijfeld waren er ook talrijke prenten in omloop die als model dienden voor de versiering van blikken koekjestrømmels, thee- en tabaksdozen, koffie-, thee- en suikerpotten, die al of niet naar de laatste mode beschilderd, gelakt, gevernist of met verguldsel afgewerkt werden. Dat daarbij soms onverwachte problemen opdoken, blijkt uit deze waarschuwing: "*die, de welke zak-tabakdoozen willen verlakken, moeten eerst maeken dat zy wat gemakkelyk sluyten, ten eynde van wat plaats open te laeten voor het Lak dat'er op komen moet: dit geschied zoo goed als men kan met een veyltjen; waer naer men de zelve op de bovengemelde wyze verlakt, die een à twee mael meer stookt om – ze volkomen hard te maeken*" (25).

VERWIJZINGEN NAAR RECEPTEN EN VERGELIJKINGEN

De ene auteur mag dan al iets lyrischer zijn dan de andere, het geheel valt op door zijn bijzonder kleurrijk taalgebruik, waardoor men soms geneigd is de tekst eerder literair dan informatief op te vatten. Bij vergelijkingen gaat het meestal om zeer kleine verschillen, bijvoorbeeld hoeveel kwasten, vispenselen en verfmengglazen men best gebruikt bij een olieverfschildering (26) of waarmee men het best verguldt: "*Nopende de behandelinge van het Schelpgoud, hebben wy goed gevonden het volgende*

Titelpagina en frontispice van VAN RANOUW W., *Kabinet der natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken*, Amsterdam, 1719 (verz. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, foto M. Debruyjn)

te schryven: Den Heer Goeree, in zyne Verligterye, toont eene maniere aen, om het Schelpgoud zelve te bereyden; doch schoon ik bekenne dat de zelve goed is, raede ik de liefhebbers die niet aen, dewyl zij het zelve met minder moeyte en kosten, zoo goed, ja beter kunnen bekomen ... Dit is het gene den Heer Goeree en andere daer van schryven; maer ik gaen aldus te werk: Ik neme van het beste Schelpgoud, vermenge zoo veel ik gebruyken wil, met brandewyn ofte genever; dit gedaen zynde, beleg ik daer mede het gene my goed dunkt, als randen van kleederen, franjes aen gordynen, geschirren in de lugt, goude velden in Wapens, en diergelyke: dit droog zynde, bruyneere ik dat niet met eenen honden of wolventand, zynde dien zwaer om te bekomen, maer met een hoorntjen, gelyk de jaegers gebruyken om hunne peirden te verciere, zynde in de opening een houtjen gesteken, waer by men het zelve vatten kan" (27). Hoewel deze taal nog zeer toegankelijk is voor de huidige lezer, kan ze in sommige gevallen tot misverstanden leiden. Zo is *Tripel* geen bier van hoge gisting, maar een zeer fijne steensoort uit Tripoli, die fijngestampt en gezeefd, gebruikt werd om lak te polijsten (28).

ARABISCHE GOM EN ANDERE HARSEN

Niet alleen Goeree's visie, maar ook die van zijn voorganger Ter Brugge worden grondig geanalyseerd en becommentarieerd: "Ik bekenne dat den Heer Goeree, Ter Brugges voetstappen naervolgende, zeer wel geschreven heeft, dat de Beziën twee of dry dagen te weeken gestelt zynde, een fraey geel geven" (29). Het gaat hier waarschijnlijk om bessen van de inheemse wegedoorn of *Ramnus catharticus*, die zolang ze onrijp zijn een gele en eens gerijpt, een groene kleurstof geven.

Soms herneemt een auteur een oude bereidingswijze omdat ze onverbeterlijk is, zoals het stoken of branden van menie, dat eerder beschreven werd door den Schryver der Apothekers Distilleerkonst, in 't jaer 1662 uytgekomen (30). Soms maakt hij een onderscheid tussen diverse bereidingswijzen van een zelfde product, bijvoorbeeld Arabische gom: "Dit is het water, 't welk de Nederduytsche (Nederlandse) (31) Verlichters gebruyken; doch andere zyn hier mede niet te vreden, voorgevende dat de Arabischen Gom (32) om alle Verwen te temperen niet kan gebruykt worden, maekende de zelve sommige droef en leelyk;

▲ Verguldersmateriaal met verguldingskussen, links rode en witte bolusgrond, bovenaan twee agaatsenen om het goud te polijsten of te 'bruineren'

en in plaats van dit gebruiken sommige dit mengwater" (33). Arabische gom of *Gummi arabicum* wordt afgescheiden door bomen van het geslacht *Acacia*, zij het *A. senegal* of *A. seyal*. Gom werd traditioneel als bindmiddel gebruikt in niet-glanzende dekkende verven. Ook beender- of vislijm werd hiervoor gebruikt, in tegenstelling tot alle glanzende verven die met olie werden aangemaakt.

Aan een aantal recepten ging de auteur voorbij omdat ze voorbijgestreefd waren en vervangen door nieuwe en betere bereidingswijzen: "Vele andere Wateren, waer mede de verwen konnen bereyd worden, zyn my bekend en van vele oude Meesters aengehaelt, doch ik gaen die, dewyl zy den tyd en 't papier alsnu niet waerdig zyn, en vermids de Arabische Gom des zelfs plaats vervullen kan, stilzwygende voorby" (34).

Het zijn dergelijke gedetailleerde raadgevingen, die het resultaat zijn van persoonlijke ervaring van de schrijver en het product van lang en moeizaam uitproberen: "Dikwils hebbe ik deze Gomme-Copal (35) gemaakt, en veel tyd en onkosten daer aan besteed; somtyds wederom eene gansche reeks tyd daer van af gezien, eensdeels om dat die niet over en quam en dus niet te krygen en was dan tot eenen al te hoogen prys, en die dan nog zoo slegt was dat ik die nimmer naer genoeg blank konde krygen, wegens de vele zouten en vuyligheden daer de zelve doorgaens mede bezet was ... Naer dan, uyt dien hoofde, wederom eenen ruymen tyd daer van af gezien te hebben, beving my nogtans den lust om de zaake nog eens te beproeven, en met nieuwen moed beginnende, hebben de moeyte, tyd en onkosten my eyndelyk in staet gestelt om de zelve volmaekt op de volgende wyze te bereyden" (36).

Zowel voor de auteurs als voor de lezers, konden deze recepten niet gedetailleerd genoeg zijn. Aan algemeenheden had de lezer-leerling immers geen boodschap, die waren voldoende bekend: "Men vind in verscheyde boeken veel derhande wyzen om te vergulden; maer ik durve zeggen met geloofweirdigeyd, zelfs aenbrengende de *Encyclopédie*, het *Woor-denboek der Konsten*, zonder uyt te nemen dat van *Jaubert*, van de *Academie van Bordeaux*, het *Boek van Geheymen der Konsten en Ambagten*; geene van die en heeft genoegzaam van het Vergulden geschreven. Het *Gemeyn* mag hunne beschryvingen onderzoeken, en zekerlyk zal het besluyten dat myne wyzen zekerder zyn en nauwkeuriger. Misschien zal men vinden dat ik my te veel bezig houde met de kleynigheden; **maer de onhandigheyt is alleen gauw, de ervaerentheydt traeg, en de volmaektheyd bestaet in kleynigheden** (sic, in vet)" (37).

VERNISSEN EN LAKKEN OP BASIS VAN LIJNZAADOLIE

Terwijl hittebestendige vernissen voor theekannen vereist waren, moesten de meeste vernissen niet zozeer tegen hitte dan wel tegen fysieke druk bescherming bieden, zoals krassen en andere beschadigingen. De allerbeste vernis hiervoor was de zogenaamde brandsteenvernis, die zeer sterk verhardde en daarom bijzonder geschikt was om hekken en ander metalen buitenwerk te beschermen, gelyk ik op myne deuren, kasyne en yzeren hek reeds sedert langen tyd hebbe doen zien (38). De bereiding van deze vernis was gebaseerd op het koken van een mengsel van witte Brandsteen (barnsteen, zo geheten omdat hij kon 'branden') en rauwe jaerige Lynzaed-olie, waaraan tijdens het koken fijn gestampte witte vitriool of zinksulfaat werd toegevoegd dat een sterk gekraek veroorzaakt, het welk ophoudende, doet men wederom een weynig als vooren daer in, dit herhaelende tot al den Vitriol in den pot is, waer naer men het nog vier uren laet koken, en vervolgens van 't vuer afzet (39). Hierbij werden kokende terpen-tijnolie en goudglit (loodoxyde) (40) gevoegd en samen doorgekookt. Na zes dagen, wanneer den Vitriol, die dan des zelfs werk verrigt en het Lak of Vernis den fraeyen glans gegeven heeft op den grond zal liggen, konnende dezen Vernis nu gebruykt worden (41). Door toevoeging van kleurpigmenten werd dan een uitstekende lakverf bekomen: lakken zijn immers vernissen waaraan kleurpigmenten worden toegevoegd. Die werden zowel ter versiering als ter bescherming gebruikt, vernissen alleen ter bescherming.

Arabische gom

Het lijkt er op dat deze auteur in Amsterdam of omgeving woonde. Wat de vernis betrof, sprak hij blijkbaar uit ervaring: *“behoud zeer lang zynen glans, bewaert de verwe zelfs tegen den stank die gewoonlyk tot Amsterdam is, en de huizen zoo lelyk aenslaet: ja de ondervindinge heeft my doen inzien dat dezen Vernis besonderlyk dienstig is tot het bewaeren der verwen die maer even geverwt en zyn, en daer hy eens of twee mael over gestreken word”* (42).

Zwarte lak voor buitenhekkens vereiste echter *Vuer-Lak*, die gemaakt werd door het koken van *Wyburger-Pek* (43) met fijn gemalen omber, een donkerbruine vette aarde die als verfstof werd gebruikt (44). Bij dit mengsel werden lijnzaad- en terpentijnolie gevoegd (45).

Minder harde vernis werd gebruikt voor buitenhoutwerk, zogenaamde Engelse vernis, waarbij de brandsteen of amber vervangen werd door sandarak, een licht gekleurde hars, meer specifiek van de Maghrebijnse thuya *Tetraclinis articulata*, een verharder *door dien de veelheyd van Olie, die dit Lak verdraegen kan, veel kragt tegen de lugt aen het zelve byzet* (46). Wilde men het houtwerk ook polijsten, wat niet ongebruikelijk was bij binnenhoutwerk zoals *Lambriseringen, fraeye houte Blinden of Luyken, Glazen, Deuren, Kasynen*, dan moest de hoeveelheid lijnzaadolie en vitriool vergroot worden. Teveel sandarak leidde dan weer tot barstjes.

Een minder kostbare lak, ook wel *boerenverniss* genoemd, werd gebruikt voor het doorsnee binnenhout- en binnenschilderwerk in gewone huizen (47). Basisbestanddelen waren dikke terpentijn en van *Schulp gebrande Stuyf-Kalk*. Schulp staat voor schelp: inderdaad werd kalk niet alleen van kalksteen gebrand, maar ook van schelpen, wat precies ‘stuifkalk’ opleverde, die zeer fijn gezeefd werd, en waaraan deze kalk waarschijnlijk zijn naam te dan-

ken heeft. Hieraan werd wit gebleekte lijnzaadolie en *heel fyn gestampte witte Aluyn* toegevoegd om te vermijden dat de vernis barstte: *“wit gebleekte Lynzaed-Olie, op haer zelven, zonder iets daer by gebleekt; konnende anderzins op Loodwit lichtelyk wit bleeken; doch neen zy moet op haer zelve gebleekt zyn”*. De vermenging met aluin leidde tot een *“goeden en kostelyken Vernis... die glanzig is en noyt en berst, dat enkelen Aluyn wel doet: men kan dien wel blanker hebben zonder Aluyn, maer dan staet hy eerder blood voor het bersten”* (48).

En de auteur beëindigt zijn exposé met deze gevelugelde uitspraak: *“Ziet daer nu, Cieraed- en Rytuig-Schilders, Klad-Schilders en Verwers, eene verzaemeling van Lakken en Vernissen ter keuze: de moeyte, tyd, kosten en herssen-werk dat het my gekost heeft, hebben u daer van bevryd; nu en behoeven er geen kosten meer gedaen te worden op het in ‘t licht komen van ider Prul-Schrift, dat eenen Boekverkooper maer onbeschaemt laet drukken en aenpryzen: iemand die wat vernuftig is kan hier genoegzaame bezigheyd vinden”* (49).

VERGULDEN OP GRONDLAGEN MET WATER EN LIJM ALS BIND- MIDDEL. VAN HOUTWORMDODER EN PORIËNVULLER TOT LOODWIT EN KONINGSWIT

Als grondverf werd steeds uitgegaan van een zuivere lijmverf, die kokend werd aangebracht, hetzij op hout, steen of plaaster. Om het ongedierte in het houtwerk te doden werd bij de lijmverf het kookvocht van alsemkruid gevoegd (*Artemisia absinthium*, ook absintalsem genoemd), naast look en water, hete azijn en eventueel zout. Bij de beschildering van steen en plaaster werden in plaats van één, twee lagen aangebracht, waarbij de eerste lijmlaag kokend, maar niet te sterk was *op dat hy in den steen trekke en hem zeer nat maeke* en waarbij in de tweede maar sterkere lijmlaag het zout werd weggelaten (50).

Daarop werden verschillende witte grondlagen gezet, op basis van *ceruyze* (ruw onzuiver loodwit) en/of loodwit (51). Loodwit werd in harde schilfers verkocht, die een schelpachtig uitzicht hadden. *“Loodwit, in ‘t Latyn Cerussa, is den roest van ‘t lood, gelyk het Spaansch Groen den roest van het Koper is; het lood wordt in een aerden pot gedaen, met een weynig azyn; doch zoodanig dat den azyn niet door het lood aengeraekt word: daer naer stelt men dein*

pot, met een dekzel gedekt zynde, in peirdemest ofte in de heete zonne, veerthien dagen lang; naer welken tyd de loode plaet bedekt is met eene stoffe, die Schelp (52) en Loodwit genoemd word” (53).

Ook krijt werd gebruikt als basisbestanddeel van het schilderproces. De grondlagen werden aangebracht in een mengsel van warme perkamentlijm, een beetje water en loodwit, dat door *“eene zyde zifte gezyt is; laet het eene halve ure weeken, dan roert het wel. Legt er eenen warmen grond mede, zagtjens stootende, op dat ‘er overal gelyk zy, zonder hoogten... Neemt dan kragtige perkament-lym, die gy naer begeirte zult bestroyen met wit als vooren, tot dat men de lym niet meer en ziet, immers dat hy ‘er by de twee vingeren hoog mede bedekt is; dekt uwen pot, den welke gy by ‘t vier maer en zult stellen om de lym in eene lauwheyde te houden; eene halve ure daer naer roert uw geweekt wit in de lym, tot dat ‘er geene klontenmeer in zyn; als uw wit dan een weynig warm is, dopt of stoot het met uwen verborstel zeer ligtjens” (54).* Elke laag moest volledig droog en vrij van oneffenheden zijn, alvorens de volgende kon worden aangebracht. Indien de lijmlagen niet voldoende gelijkmatig waren aangebracht konden ze gaan afschilferen. Vooral de laatste laag diende extra vloeiend en zeer warm te worden aangebracht, zodat het oppervlak super glad en effen was. Het aantal witgronden verschilde naargelang de ondergrond oneffen was en al dan niet moest worden verguld.

Een te vergulden zaal vereiste al gauw acht tot tien loodwitlagen en werd afgewerkt met twee lagen *koningswit* (55), waarvan de naam verwijst naar de koninklijke vertrekken die op deze wijze – zonder eindvernis – werden afgewerkt. Het bestond uit een mengsel van twee gelijke delen in water gebroken loodwit en *ceruyze*, waarbij een weinig indigo werd gevoegd *om het Geelw dat in het Wit is weg te nemen, en het eenen levendigen glans te geven* (56). Hierbij werd een heldere perkamentlijm gevoegd, het geheel werd gezeefd en verwarmd en in twee warme lagen aangebracht. Eventueel verguldsel kon hier direct op aangebracht worden, maar nooit een vernislaag. Kamers met een dergelijke afwerkingslaag werden nauwelijks bewoond want *“het bederft lichtelyk in de plaetsen daer men slaept, om dat het, niet vernist zynde, de dampen en uytwaesemingen die uyt het lichaam vloeyen, op het Lood-wit werken en het zelve zwart maeken” (57).*

Een snelle maar minder keurige methode bestond er in om in plaats van de lijmgrond en de acht tot tien witte grondlagen, twee zeer zuivere maar witte

lijmgronden aan te brengen. Hierop kon dan het verdere verguldingsproces worden voortgezet, maar het is duidelijk dat het resultaat van deze werkwijze niet te vergelijken was met het vorige. Deze werkwijze leidde tot *verguldsel met water* omdat het volledige proces van gronderen en voorbereiden op basis van water en lijm gebeurde.

VERGULDEN OP GRONDLAGEN MET VETTE OF DROOGOLIE ALS BINDMIDDEL

Een andere methode van gronderen bestond erin om olie als bindmiddel te gebruiken, wat leidde tot *verguldsel met enkele of vette olie*, naargelang men meer of minder vette olie toevoegde. Vette olie of droogolie is een mengsel van notenolie en *Litharge*, loodoxyde dat verkregen werd door lood te verhitten samen met goudschuim of goudglit (58). *Verguldsel met enkele olie* werd toegepast op traliwerk, balkons, maar ook op pleister en was een mengsel van *ceruyze* en lijnzaadolie, waaraan wat goudschuim, een weinig vette olie en spiritus van terpentijn was gevoegd. Deze grondverf werd in drie à vier lagen aangebracht, waarop met goudverf werd geschilderd. Binnenshuis werd deze manier van vergulden gebruikt bij trapbordessen: *“men legt er eenen Vernis op met geest van Wyn (spiritus van wijn of alcohol) gemaakt, en op dien, warm gemaakt zynde eenen vetten Olie-Vernis ... Terwylen dat gy vernist, zoo moet de plaetse zeer warm zyn... draegt zorge dat eenen anderen Werkman u volgt, en het werk verwarmt met een Vergulders komfoor ... zonder ergens te blyven staen, uyt vreeze van den Vernis te doen koken. Deze warmte doet het Goud uytkomen, aen den Vernis gevende zyne doorschyninge, voor aleer het droog is, zonder welk, het wit en duyster zoude worden” (59).* Op balkons en andere buitenhuiswerk werd geen vernis op het verguldsel gezet, omdat de inwerking van zon en regen eerder de vernis dan het verguldsel aantastte.

Verguldsel met vette olie werd vooral op rijtuigen en meubelen toegepast en minder in de bouw.

MARBREREN OP HOUT

De grondlaag voor een marmerschildering op hout was een mengsel van Engels krijt en warme witte perkamentlijm, dat in vijf of zes lagen werd aangebracht (60): elke laag moest apart worden gedroogd en afgeschuurd met water en een puimsteen of een steen van Gotland, en opnieuw gedroogd alvorens

▲ Krijtbak in het voormalig atelier van Peré, Volksmuseum Turninum in Deurne (foto O. Pauwels)

▲ Tekening van Cornelis de Kruyff van een gehoute deur met uitzicht

van kostbaar wortelnoten hout, ca. 1810, Amsterdam,

Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (uit FOCK C. (red.),

Het Nederlands Interieur in Beeld 1600-1900, Zwolle, 2001, afb. 315)

de volgende lijmlaag kon worden aangebracht, zodat de laatste grond zeer effen en klaar was voor verdere beschildering. Ook kon gebluste Naamse kalk of kalk van Fleurus gebruikt worden, die vermengd werd met *matten* van koemelk: dit is de melk die overbleef nadat de melk gestremd en de *wey* uitgelekt was. Deze matten werden fijngewreven samen met de kalk en vermengd met reeds geprepareerd gips en slappe lijm. Dit mengsel moest rechtstreeks op het hout worden aangebracht (61).

Om het effect van wit gepolijst marmer te verkrijgen werd warme lakmoes (62) aan het vorige mengsel toegevoegd: *soo veel van den warmen Lakmoes daer in gedaen tot dat het uyt den blauwen is* (63). In plaats van vijf of zes lagen moesten er acht tot tien gezet worden, die telkens afgeschuurd werden. Als afwerking werden de aders in het marmer met *Indiaenschen Inkt* getekend en ten slotte met een *bruyneersteen* gepolijst.

Om albast te imiteren werden bovenop de acht tot tien witte grondlagen twee lagen warme perkamentlijm gelegd, waaraan zeer fijn albastpoeder was toegevoegd, dat eerst in stukken gebroken

◀ Detail van een semi-gehoute deur uit 1902: op een witte grondering is in potlood een tekening van fantasie wortelhout aangebracht. De vernis is geel verkleurd (foto M. Debruyne)

▲ Geschilderd ontwerp op papier voor een neoclassicistische wand met verschillende marmer-imitaties (verz. F. Kesteloot, Volksmuseum Turninum in Deurne, foto M. Debruyne)

en fijngestamppt was en nadien verhit en gebrand, waardoor het nog fijner kon worden gewreven (64).

Het 'marmer' werd tenslotte bijgepolijst met *schaefbiezen* (planten van het geslacht der paardestaarten *Equisetum*, die traditioneel gebruikt werden voor het polijsten van metaal en hout, vandaar ook de benaming schaaftstro, *Equisetum hyemale*), en tenslotte afgewerkt met aders van *Indiaensche Inkt*.

Een andere methode bestond er in om op een grond van loodwit – zoals die voor het vergulden werd aangebracht – in plaats van Engels krijt en perkamentlijm *schelpwit* en *Heulzaedolie* (papaverolie) (65) te gebruiken samen met een beetje *Berlynsch Blauw*, ook Pruisisch blauw genoemd, dat reeds in 1704 ontdekt werd, en *Vernis van Gomme-Elemni* (66). De *Indiaensche Inkt* werd dan vervangen door *gevreven Blauw-Zwart*, dat afgezwakt werd met *een weynig van het zelve Wit* (67).

Welke werkwijze men ook volgde, het geheel diende te worden afgewerkt met een laatste vernislaag.

DE SIMPELE SCHILDERINGE MET OLIE IN EN BUITEN HUIS

Waarom in woningen eerder op olie- dan op lijm-basis werd geschilderd wordt niet verklaard. Wel wordt een onderscheid gemaakt tussen binnen- en buitenwerk, al naargelang het om muren, schrijnwerk of ijzerwerk ging.

Alvorens op de buitenmuren te schilderen, werden twee grondlagen aangebracht van "*kokende Lynzaed-Olie om de kalk ofte plaester te verharderen. Om die te droogen, neemt volgens dat gy wilt schil-*

deren, ofte Ceruyze ofte Oker, met Olie van Lynzaed een weynig dik, en geeft daer van twee of dry couchen" (68).

De binnenmuren moesten op dezelfde wijze gegrondeerd worden met twee lagen kokende lijnzaadolie: *laet de olie zoo lang indrinken als gy ziet dat het vergenoegt, dan zyn zy goed om op te schilderen* (69). Daarop kwam een laag *Ceruyze met Noten-Olie gebroken, waer in gy tot een vierde Olie van Terpentyn zult vermengelen*. Wilde men de muren niet vernissen, dan werden daarop nog twee grondlagen *ceruyze* met noten- en terpentijnolie gezet. Wilde men de muren wel vernissen, dan werd de olie vervangen door zuivere terpentijn. Verkoos men een gekleurde muur, dan werden aan de grondverf kleurpigmenten toegevoegd: in ieder geval moesten dezelfde basisverhoudingen van olie en terpentijn worden gerespecteerd.

Buitenhoutwerk van deuren, kruisvensters en lui-ken kreeg minstens twee grondlagen. De eerste laag was samengesteld uit "*witte Ceruyze, gebroken met Noten-Olie, de gene een weynig dik moet wezen op dat zy te beter het hout bedekke ... vermengelt die wel met een weynig droog-Verwe, als zynde de Litarge ofte Goud-Schuym, Koperrood, ofte ook vette Olie*" (69). De tweede grond is niet anders samengesteld tenzij men deze bijvoorbeeld grijs wilde kleuren: dat werd bij de notenolie wat extra Berlijns blauw en *Kol-zwart* (70) gevoegd (71). Soms werd een derde laag aangebracht. Omdat deze dikker moest zijn, kwam er minder olie aan te pas: "*dan zullen uwe koleuren veel schoonder zyn en min onderworpen aen het optrekken door de hitte der zonne*" (72).

In tegenstelling tot het buitenhoutwerk van deuren, kruisvensters en lui-ken waren galerijen, deuren, traliwerk en zitbanken in de open lucht niet grijs maar groen geschilderd (73). De eerste grondlaag bestond zoals gebruikelijk uit *ceruyze*, notenolie en een weinig *Zilver-schuym*. De groene kleur van de volgende lagen was een mengsel van "*een pond Koperroest en twee ponden Ceruyze, separaetlyk met Noten-Olie gebroken*" (74). *Men gebruykt dit koleur veel buyten voor de houtte Vensters, voor de Roosters, Traelien of Hekkens van Hoven*" (75). Deze kleur kon met geen andere kleuren gemengd worden tenzij met zwart.

Binnendeuren, -lui-ken en -kruisvensters werden meestal lichtgrijs geschilderd. De eerste grond was samengesteld uit *witte Ceruyze, vermengelt met dry vierde Noten-Olie en een vierde Olie van Terpentyn* (76), de tweede en derde grond daarentegen uit

VAN KLEUREN, KWASTEN, KADERS EN KATROLLEN

De traditionele methodes voor het vervaardigen van vernissen en verven bleven nagenoeg ongewijzigd tot het midden van de 20ste eeuw. Tegelijk met het verdwijnen van de kleine professionele schilderateliers, waar nog grondstoffen voor verven en vernissen werden gemaakt op maat van de klant, verdween ook de vakkennis van het oude schilder- en decoratieambacht. Ook het behoud van heel wat originele kleur- en modelboeken, waaruit de klant kon kiezen tussen verschillende stijlen en technieken, was niet langer gewaarborgd. En natuurlijk was er nog nauwelijks belangstelling voor specifiek schildersambacht zoals kwasten in groot en klein of in dik en dun formaat, tamponneerborstels voor vergulden, historische pigmenten, fossiele en niet-fossiele grondstoffen, en al helemaal niet voor loodwit, krijt, lijnzaad- en andere oliën, terpentijn, harsen, gommen en bind- en beitsmiddelen.

Gelukkig bleven deze producten en materialen wel bewaard in de kringen van vaklui, die een vereniging van aannemers-schilders van Antwerpen gesticht hadden. Zij hebben er samen met het Volksmuseum Turninum in Deurne voor gezorgd dat de geïnteresseerde leek nu nog een glimp kan opvangen van dit historisch ambacht. Door hun gezamenlijke inspanningen kon het schildersatelier van Pieter Peré overleven, meesterschilder en decorateur in Antwerpen voor en na de Tweede Wereldoorlog. De collectie is verder aangevuld met verven, pigmenten en ander materiaal afkomstig uit het atelier van F. Kesteloot uit Borgerhout en met schilderssalaam van enkele scheepsschildersbedrijven uit de haven.

Het resultaat is een bont en gevarieerd geheel van geschilderde ontwerpen op papier, kleurkaarten, modelboeken, stucco lijstwerk, friezen, rozetten en maquettes, schildersarchieven, allerlei kwasten en katrollen en zelfs een schildersmand!

Dat alles is ondergebracht in een oude 'winkel', die geïntegreerd werd in een bestaande arbeiderswoning, die aansluit bij het Volksmuseum Turninum op de Koraalplaats 2 aan de Turnhoutsebaan in Deurne. Geopend op zaterdag en zondag, 14-17 uur, of na afspraak 03/326 75 98.

◀ De 'verfwinkel' in Volksmuseum Turninum in Deurne (foto E. Jacobs)

Ceruyze en een weynig Lam-zwart (lampzwart) (77) dat met noten- en terpentijnolie vermengd werd. Deze lagen konden naar believen afgewerkt worden met twee *Vernis-gronden met Spiritus van Wyn* (78). Ook de houten binnenindeling van appartementen werd met olieverf geschilderd, immers "*de Olie en schynt niet anders te doen als de pori ofte gatjens van het hout te stoppen*" (79). Tegen het vocht werd aangeraden ook de achterzijde van het houtwerk te schilderen met twee of drie gronden *van grove en roode Verwe gebroken en vermengelt met Lynzaed-Olie* (80). Waarschijnlijk gaat het hier om loodmenie, een verfpoeeder dat verkregen werd na verhitting en

het smelten van lood, dat eerst grijs werd en nadien rood door verbranding in een pottenbakkers-oven (81). Op de voorzijde werd eerst een grond van dunne witte *ceruyze* gezet, vermengd met notenolie en aangelengd met spiritus van terpentijn. Daarop kwamen twee kleurlagen, op dezelfde wijze samengesteld. Het drogen van de kleurlagen kon twee tot drie dagen duren, waarna het geheel werd afgewerkt met twee lagen fijne reukloze vernis. Bordessen en trappen in huis werden gevernist met twee gronden waarin lampzwart werd vermengd met vernis van vermiljoen (zogenaamde brandsteenvernis, waaraan vermiljoen was toegevoegd)

(82), met daarop twee lagen *zwart-vernis* (vermoedelijk ook brandsteenvernis met toevoeging van *vuerlak*) (83), aangelengd met wijnspiritus of alcohol (84).

Buitenijzerwerk zoals balkons kregen verschillende verflagen samengesteld uit lampzwart, drie vierden lijnzaadolie en één vierde vette olie, waaraan soms wat amber was toegevoegd *om de vastigheyd* (85). Om aan binnenijzerwerk *het begeirde Stael-koleur* te geven werd *ceruyze*, Berlijns blauw, fijn lak en gekristalliseerd koperroest gemengd met één vierde terpentijn en drie vierden witte en vette vernis. De volgende lagen werden met zuivere vette vernis geschilderd (86).

Ander buitenmateriaal zoals beelden en siervazen, die een wit uitzicht moesten hebben, werden eerst grondig gereinigd en daarna geschilderd met één of twee grondlagen witte *ceruyze* gemengd met lijnzaadolie. De volgende lagen waren een mengsel van loodwitverf en lijnzaadolie (87). Het was niet ongewoon om ook het pannendak te schilderen: wilde men de pannen een schaliekleur geven, dan werd de witte *ceruyze* gemengd met lijnzaadolie en lampzwart. De eerste laag moest zo dun zijn, dat ze gemakkelijk in de pannen kon indringen. De volgende verflagen, minstens vier, moesten dikker aangebracht worden (88). Op ander sierwerk uit steen, hout of plaaster in huis werd eerst een grond van *ceruyze* en notenolie gezet, aangevuld met een beetje *Litarge of Zilver-Schuym om wel te kunnen droogen*. De tweede gekleurde laag werd met drie vierden terpentijn en één vierde olie gemengd. De derde en vierde laag werden met zuivere terpentijn geschilderd. Daarop kwamen twee vernislagen, gemaakt met wijnspiritus of alcohol, die een zeker *luster* effect of metaalachtige glans gaven (89).

BESLUIT

Ontegensprekelijk ontsnappen een aantal wetenswaardigheden aan dit artikel, dat niet meer beoogt te zijn dan een smaakmaker en een algemene introductie op de informatie die in de *Nieuwen Verlichter* te vinden is. Uiteraard wijken 18de-eeuwse recepten voor afwerkingslagen af van de 21ste-eeuwse recepten, die niet langer in boeken maar op het internet terug te vinden zijn. Toch werd loodwit, het basisbestanddeel van de meeste van deze recepten, tot ver in de 20ste eeuw gebruikt, zodat we er vaak nog indirect mee te maken hebben. Intussen hebben de evolutie van de volksgezondheid en het ecologisch

bewustzijn het merendeel van de hier beschreven bereidingswijzen de das om gedaan, omdat ze ofwel giftig zijn ofwel het milieu te sterk verontreinigen. Toch zijn dit geen redenen om dit boek niet ter hand te nemen: het kan zowel aan de restaurator als aan de geïnteresseerde leek een authentiek antwoord geven op specifieke vragen. Bovendien is het boek in zowat alle wetenschappelijke, academische en grote museale bibliotheken terug te vinden, hetzij in Brussel, Antwerpen, Gent, Leuven of Brugge.

Mimi Debruyn is kunsthistorica en werkt als bouwhistorisch onderzoeker.

EINDNOTEN

- (1) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 201.
- (2) *Ibidem*, p. 203.
- (3) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 19.
- (4) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 202.
- (5) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 201; dl. II, p. 133-148.
- (6) BROWN G., *Vasari on technique*, New York, 1960.
- (7) VASARI G., *Vie des peintres, sculpteurs et architectes* (vertaling uit het Italiaans door Leclanché L., met commentaar van Leclanché J. en L.), Parijs, 1842, p. 350. Oorspronkelijk in 1550 uitgegeven in Firenze door Lorenzo Torrentino onder de titel *Vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (Levens van de uitmuntendste Italiaanse architecten, schilders en beeldhouwers, van Cimabue tot onze tijd), gevolgd door een tweede editie in 1568.
- (8) BROWN G., *op.cit.*, p. 1-2.
- (9) WATERSCHOOT W., *Ter liefde der Const. Uit het Schilder-Boeck (1604) van Karel van Mander*, Leiden, 1983, p. 5.
- (10) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 32 & 37; p. II, p. 38.
- (11) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 18.
- (12) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 57.
- (13) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 179.
- (14) Een uitzondering hierop vormen de twee boekdelen in de Koninklijke academie voor schone kunsten in Antwerpen en het eerste boekdeel in het Stadsarchief van Antwerpen, beide uit 1777.
- (15) *Almanach, curieux en util voor het IXste Jaer der Fransche Republique, ofte den Getrouwen Wegwyzer der Stad Gend*, Gent, 1801: Boeken der Schilderkunde, niet gepagineerd, en Boekverkoopers en Boekverkoopers, p. 21.
- (16) WITGEEST S., *Het nieuw vermeerderd natuerlyk Toover-Boek, of Speel-Toneel der Konsten*, 10de druk, Antwerpen, 1781, p. 173.
- (17) WITGEEST S., *op.cit.*, p. 212.
- (18) VAN RANOUW W., *Kabinet der natuerlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken*, Amsterdam, 1719, dl. II, p. 2.
- (19) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 157: *Het Nieuwsblad van de Provence*, 1771, N° 18.

- (20) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 112.
- (21) *Ibidem*, p. 63-64.
- (22) *Ibidem*, p. 118.
- (23) *Ibidem*, p. 123.
- (24) *Ibidem*, p. 208.
- (25) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 7.
- (26) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 18-19.
- (27) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 29.
- (28) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 85-86, p. 114.
- (29) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 31.
- (30) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 41-42.
- (31) *Nederduitsch* stond tegenover *Hoogduitsch* en betekende Nederlands tegenover Duits. Nederlands sloeg zowel op het Noord- als op het Zuid-Nederlandse taalgebied.
- (32) Gom is een in water oplosbaar afscheidingsproduct van kruidachtige planten en bomen. Gommen kwamen als gedroogde producten in de handel. Hun meest kenmerkende eigenschap is dat zij met water visceuze, kleverige oplossingen, geleien of pasta's vormen, die toepassing vinden als bindmiddel, appreteermiddel, kleefstof of verdikkingsmiddel. *Grote Winkler Prins*, dl. X, 1984, p. 218.
- (33) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 52.
- (34) *Ibidem*, p. 53.
- (35) Copal is niet zozeer een bepaalde plantenhars, maar de technische benaming voor alle harsen die zich halfweg het geologisch proces tussen hars en barnsteen bevinden. Het werd gebruikt voor de aanmaak van vernissen, maar ook voor rituelen van de Maya's. Het woord is ontleend aan het Spaanse Copal, de wetenschappelijke benaming voor dit product is *Agathis dammara*, maar is verder niet nauwkeurig te omschrijven vanwege zijn half fossiele oorsprong. Onder meer: <http://www.sambain.dds.nl/html/wichars.html>
- (36) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 13.
- (37) *Ibidem*, p. 43.
- (38) *Ibidem*, p. 11.
- (39) *Ibidem*, p. 8-9.
- (40) Goudglit is de benaming voor loodoxyde, een verbinding van lood en zuurstof, waarvan de glinsterige schubben een loodgele kleur kunnen hebben, die verkregen worden bij afscheiding van zilver uit lood door 'smelting aan de lucht'. Het is onoplosbaar in water, maar oplosbaar in zuren en geconcentreerd loog. *Woordenboek der Nederlandse Taal*, dl. V, 1910, p. 125 en *Grote Winkler Prins*, 1984, dl. XIV, p. 594.
- (41) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 29.
- (42) *Ibidem*, p. 11.
- (43) *Wyburger pek* verwijst naar de stad Wyburg, thans het Russische Vyborg vlakbij de Finse grens, waar van oudsher teer werd geproduceerd dat na inkoken van houtskool uit grove den *Pinus sylvestris* tot pek werd verdicht.
- (44) *Omber* was oorspronkelijk afkomstig uit Umbrië.
- (45) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 2-3.
- (46) *Ibidem*, p. 16.
- (47) *Ibidem*, p. 21.
- (48) *Ibidem*, p. 21-22.
- (49) *Ibidem*, p. 18-19.
- (50) *Ibidem*, p. 45.
- (51) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 164: *Ceruyze-wit is ook een roest van Lood, doch grover als het Lood-wit.*
- (52) Schelp verwijst hier naar de laagjes loodwit die zich als 'schelpjes' losmaken van het oorspronkelijke stuk lood, en heeft dus niets te maken met het schelpwit (fingewreven schelpen) dat in de schilderkunst gebruikt werd. *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 21.
- (53) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 22.
- (54) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 46.
- (55) Hiervoor werd gebruik gemaakt van zeer zuiver loodwit, waaruit alle onreinheden verwijderd waren bij het zeven.
- (56) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 53. Omdat zuiver loodwit geen gelijke kleur heeft, maar verhit loodwit wel, lijkt het of het hier om 'gebrand loodwit' gaat, dat zich ook gemakkelijker liet vermengen met een ander materiaal, bijvoorbeeld indigo, dat de gelijke kleur neutraliseerde: *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 32
- (57) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 53.
- (58) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 174.
- (59) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 58.
- (60) *Ibidem*, p. 80.
- (61) *Ibidem*, p. 90.
- (62) Lakmoes is blauwe kleurstof bereid uit verschillende soorten korstmossen die bij toevoeging van zuren rood kleurt, en bij toevoeging van alkaliën blauw. *Woordenboek der Nederlandse Taal*, VII, 1916, p. 943.
- (63) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 81.
- (64) *Ibidem*, p. 81-82.
- (65) *Heulzaadolie* is hetzelfde als *huile d'oeillette* of papaverolie, afkomstig van de *Papaver somniferum* convar. *Nigrum*, die nog in de 18de eeuw speciaal voor de verfolie op grote schaal werd gekweekt in Vlaanderen.
- (66) Elemigom is samengesteld uit 80 % hars en 20 % geurige olie, en wordt voortgebracht door de *Canarium luzonicum* die op de Filipijnen en de Molukken groeit en die nog steeds hars levert voor de aanmaak van de huidige lakken en vernissen (Wikipedia)
- (67) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 82.
- (68) *Ibidem*, p. 93.
- (69) *Ibidem*, p. 93.
- (70) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 51.
- (71) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 92.
- (72) *Ibidem*, p. 93.
- (73) *Ibidem*, p. 95.
- (74) *Ibidem*, p. 95.
- (75) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 165.
- (76) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 93.
- (77) Lampzwart werd gevormd door de resten van verbranding, meestal van olie (olielampen).
- (78) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 94.
- (79) *Ibidem*, p. 96.
- (80) *Ibidem*, p. 96.
- (81) *Nieuwen Verlichter*, dl. I, p. 41-42.
- (82) *Nieuwen Verlichter*, dl. II, p. 9.
- (83) *Ibidem*, p. 11.
- (84) *Ibidem*, p. 95.
- (85) *Ibidem*, p. 95.
- (86) *Ibidem*, p. 94.
- (87) *Ibidem*, p. 95-96.
- (88) *Ibidem*, p. 94-95.
- (89) *Ibidem*, p. 94.

Ilse Boeren, Kris Vandekerkhove, Sara Adriaenssens, Dries Tys, Koen Deforce, Kristof Haneca en Jan Bastiaens

RELICTEN VAN HOUTSKOOL- MEILERS IN HET ZOERSELBOS

►
Structuurrijk
oud eikenbos
in het Zoerselbos
(foto L. De
Keersmaeker)

Het Zoerselbos behoort tot de meest waardevolle bosgebieden in Vlaanderen. Samen met de Grotenhout in Gierle en Vosselaar en 's Herenbos in Malle is dit één van de weinige grote oud-boskernen in de Kempen. Dit maakt het een belangrijke site voor boscologisch en historisch onderzoek. In 2008 werden in het Zoerselbos bij toeval restanten gevonden van zogenaamde meilers. Dit zijn constructies voor het branden van houtskool. In opdracht van het Agentschap Ruimte en Erfgoed Vlaanderen werden deze relictten geïnventariseerd, onderzocht en geëvalueerd.

Het Zoerselbos is een 400 ha groot natuur- en bosgebied halverwege tussen Antwerpen en Turnhout. Het is een gevarieerd landschap, dat vooral uit bos bestaat, maar ook graslanden en houtkanten omvat. Het bos bestaat in de nattere delen uit elzenbroeken en valleibos (soms ingeplant met populier), en op de drogere gronden vooral uit oude eikenbossen en naaldhout. Het 'oud bos' situeert zich vooral in de eikenbossen en de valleitjes (1). De percelen naaldhout zijn vaak oude bebossingen van heide. Het Zoerselbos geniet bescherming als landschap en maakt deel uit van een ankerplaats. Enkele jaren geleden werden er bij toeval restanten van meilers ontdekt. Dit was de directe aanleiding om een gerichte inventarisatie van meilers in het Zoerselbos uit te voeren, gevolgd door archeologisch en anthracologisch onderzoek.

▼►
Meilerrelicten zijn
vaak moeilijk te
herkennen in het
Zoerselbos
(foto Kris
Vandevorst)

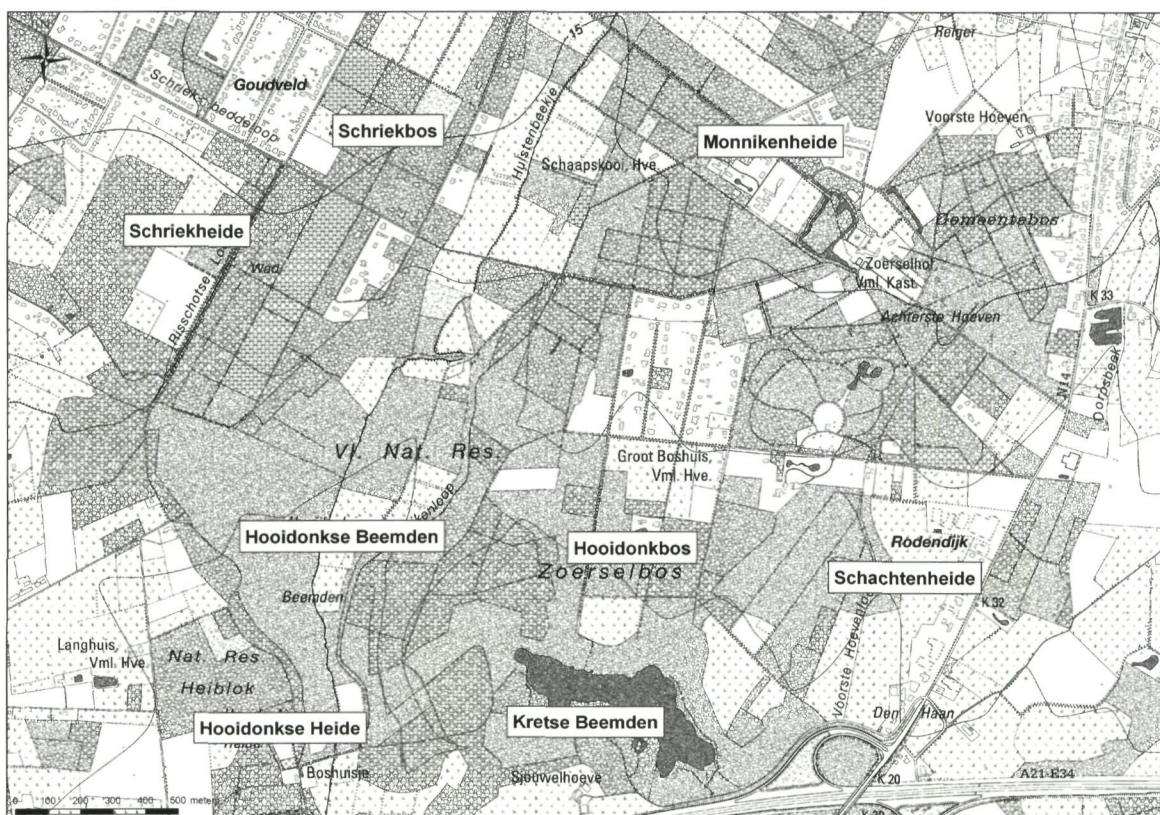
A hand-drawn map of the Hoydonck Bosch area, showing various locations and a compass rose. The map is titled "Hoydonck Bosch" in a large, stylized script at the top. The central area is labeled "Hoydonck Bosch" and is filled with a dense, dark, textured pattern. Surrounding this central area are several labeled regions: "Quade Ryge" at the top, "Hoydonck" to the right, "Hoydonck" to the left, "Hoydonck" at the bottom, and "Hoydonck" at the bottom right. A compass rose is located in the bottom right corner, showing the cardinal directions: N (North), S (South), E (East), and W (West). Below the compass rose, there is a small rectangular box with the text "De Rode" and "Hoydonck Bosch" below it. The map is drawn on a piece of aged, yellowed paper with some visible creases and stains.

Het huidige Zoerselbos maakte in het verleden deel uit van het domein Hooidonk, dat van 1233 tot 1795 eigendom was van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem (2). In de schenkingsakte uit 1233 staat dat hertog Hendrik I van Brabant het domein Hooidonk met al zijn rechten schenkt aan de cisterciënzerabdij van Villers, met de bedoeling daar een abdij te stichten. Deze werd uiteindelijk echter in Vremde gesticht en ze verhuisde in 1246 naar

Hemiksem aan de Schelde. In Zoersel zelf is er dus nooit een abdij gekomen, maar wel een landbouw-uitbating die van de cisterciënzers afhing.

In 1236 herhaalde de zoon van Hendrik I, hertog Hendrik II van Brabant, de termen van de schenking. De hoge rechtspraak en het jachtrecht bleven de hertog toebehoren en het verbod om bos te rooien werd toegevoegd. De bossen die bij deze schenking hoorden, zouden volgens documenten uit die tijd zowat 500 ha groot geweest zijn. In 1342 zag de hertog af van het jachtrecht. Op dat moment verviel ook het verbod om bos te rooien. Kort hierna heeft de abdij wellicht een belangrijke oppervlakte elzenbroekbos omgezet in hooilanden (beemden).

De landbouwuitbating in Zoersel werd dus vanuit de abdij in Hemiksem bestuurd. De oorspronkelijke uitbating gebeurde door lekenbroeders onder provisie van een monnik, maar in de loop van de 14e eeuw werd deze vorm van uitbating opgegeven ten voordele van particuliere verpachting. Twee belangrijke geschreven bronnen die toelaten om het historische landgebruik te reconstrueren zijn het landboek met beschrijvingen van goederen in Zoersel uit 1669 en een plantageboek opgesteld van 1725 tot en met 1796.

Het landboek (3), opgesteld onder het provisorisch van Judocus Bal, geeft een gedetailleerde geografische beschrijving van een gebied van 790 ha met als belangrijkste deelgebieden Hooidonkbos (182 ha groot), Kretse Beemden, Hooidonkse Beemden, Schachtenheide, Monnikenheide en het Schriek. Binnen deze perimeter lagen twee belangrijke hoevecomplexen: de Grote of Achterste hoeven en de Kleine of Voorste hoeven. In het landboek is duidelijk te zien dat de Kretse beemden en Hooidonkse beemden in 1666 reeds ontgonnen waren.

Het plantageboek (4), gestart in 1725 onder het provisorisch van Gillis van Dijk, brengt een ge-

detailleerde inventaris van de ontginning- en aanplantactiviteiten van de abdij en dus van de landschappelijke evolutie van het gebied. De werkzaamheden werden per jaar beschreven tot en met 1796. Het gebied werd toen zeer intensief gebruikt. Zo werden er ondermeer vloeiveiden aangelegd in de Hooidonkse beemden, en andere vloeiveiden die in onbruik waren geraakt, werden terug hersteld. Rabatten, vijvers en dijken werden aangelegd. Heiden werden bebost. Van al deze ingrepen zijn de sporen nog duidelijk herkenbaar in het landschap.

In 1797 werd de Sint-Bernardusabdij door de Franse revolutionairen opgeheven, en alle eigendommen, waaronder het grote domein Zoerselbos,

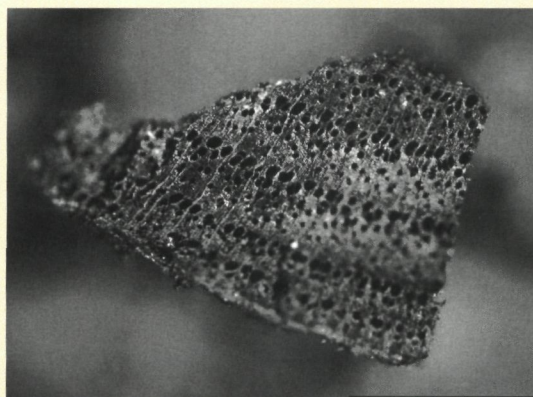
WAT IS ANTHRACOLOGISCH ONDERZOEK?

Anthracologisch onderzoek is het onderzoek van houtskool. Dit onderzoek levert informatie op over het gebruik van hout in het verleden: welke houtsoorten werden gebruikt, en voor welke toepassingen? Vaak wordt dit onderzoek uitgevoerd op stalen uit archeologische sites, bijvoorbeeld afkomstig van afvallagen of de resten van een afgebrand gebouw. In het Zoerselbos gebeurde het onderzoek op de restanten van houtskoolproductie.

In de eerste plaats wordt de houtsoort van een houtskoolfragment bepaald. Hiervoor wordt het houtskoolfragment in drie verschillende richtingen gebroken (transversaal, radiaal en tangentieel georiënteerd t.o.v. de groeirichting van de boom) en de zo ontstane oppervlakken worden dan bestudeerd onder een microscoop. De kenmerken die hier zichtbaar zijn, typeren een bepaalde houtsoort en laten dus toe om te achterhalen van welke soort boom het houtskoolfragment afkomstig is. Dit gebeurt met behulp van fotoatlassen, determinatiesleutels en referentiecollecties. Soms is het verschil tussen twee verwante soorten echter te klein om ze te kunnen onderscheiden op basis van de houtanatomie, en kan enkel het plantengenus bepaald worden. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk om hout en houtskool van zomer- en winterseizoen van elkaar te onderscheiden. Soms zijn verwante geslachten ook moeilijk van elkaar te onderscheiden, zoals wilg en populier of els en hazelaar.

Naast de identificatie kunnen soms ook andere karakteristieken bepaald worden. Zo kunnen groeiringspatronen aanwijzingen geven over toegepaste beheerstechnieken, zoals knotten en hakhoutbeheer, of over het kapseizoen. Aantasting door schimmels, radiale barsten of sporen van insecten wijzen op het verkolen van dood hout, vers of gedroogd hout, enz. Daarnaast kan houtskool gebruikt worden voor het dateren van archeologische en natuurlijke contexten. Dit kan door middel van radiokoolstofonderzoek (C14-datering) of in zeldzame gevallen door dendrochronologisch onderzoek.

Via de studie van houtskool kan men dus heel wat informatie verzamelen en in sommige gevallen zelfs het historische bosbeheer vrij goed reconstrueren. Dat is ook wat bij het anthracologisch onderzoek in het Zoerselbos is gebeurd.

◀ Een stukje houtskool van sporkehout. De maatstreep onderaan rechts is 1 mm lang (foto I. Boeren)

► Sporen van vergravingen zijn duidelijk herkenbaar op het Digitaal Hoogtemodel. Hier zien we de vroegere visvijvers van de Tranteleers (© ruwe date Hoogtemodel: AGIV)

werden door de staat geconfisqueerd. De landbouwgronden en boerderijen kwamen op de affiches van de verkoop der nationale goederen te staan. De bossen bleven in eigendom van de staat. In 1825, onder Nederlands bewind, werden ook de resterende staatseigendommen, Hooionk-bos en Schriekbos, te koop aangeboden. Op 30 september 1825 werden 193 bunders genaamd *Bosch van Zoerzelle* door het Amortisatiesyndicaat verkocht, samen met ruim 85 bunders *Schriekbosch en Schriekheide*.

Ten tijde van het Primitief Kadaster in 1830 was een groot deel van het Zoerselbos in vennootschap in handen van Jean-Baptiste Claes, een advocaat uit Antwerpen, en de koopmannen Nicolas De Cock en Philippus De Gorter, eigenaars van het Groot Boshuis. Vanaf 1860 werd de versnippering alsm

complexer. De eenheid, die de Sint Bernardusabdij zo lang had weten te bewaren, werd in minder dan 70 jaar volledig tenietgedaan. Een belangrijk deel van het voormalige abdijsdomein werd vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw ontgonnen en verkaveld. Ook voor het boscomplex van Zoerselbos zelf bestonden concrete verkavelingsplannen. Onder impuls van een groep opposanten die zich verzamelden als 'Vrienden van Zoerselbos' werd de verkaveling evenwel tegengehouden. Later werd ze definitief onmogelijk gemaakt dankzij een officiële bescherming als landschap in 1985. Sindsdien loopt een aankoopproject door de Vlaamse Overheid die er het 'Vlaams Natuurreservaat Zoerselbos' uitbouwt.

HOUTSKOOL EN MEILERS

Praktijk van het houtskoolbranden

De meilers in het Zoerselbos zijn de restanten van de activiteiten van houtskoolbranders. Zij brandden in bosgebieden hout tot houtskool, een gebruik dat eeuwenoud is maar geleidelijk verdween gedurende de laatste eeuwen. Houtskool is een brandstof die tegelijk een zeer hoge calorische waarde heeft (houtskool produceert bij verbranding veel

► De omzetting naar beemden van oude elzenhakhoutbossen zoals deze, zorgde voor een tijdelijk overaanbod aan brandhout. Dit werd wellicht verwerkt tot houtskool en verkocht (foto J. Cornelis - INBO)

energie) en zeer licht is. Houtskool bestaat uit bijna zuivere koolstof. Bij het omzetten van hout naar houtskool wordt, afhankelijk van de houtsoort, het weer (vooral de wind) en van de kunde en de zorg van de kolenbrander, het oorspronkelijke volume van het hout gereduceerd met gemiddeld 50 tot 60 %, en het gewicht met gemiddeld 75% (5). Houtskool was daarom een zeer geschikte energiebron om over grotere afstanden te transporteren en te vermarkten, bijvoorbeeld in steden. Omdat bij het stoken met houtskool veel hogere temperaturen worden bereikt dan met hout werd houtskool bij voorkeur ook gebruikt in allerlei (proto-)industriële activiteiten, zoals metaal- en glasproductie.

Sinds de metaaltijden was houtskoolbranden waarschijnlijk in heel Europa wijdverbreid voor het smelten van koper, ijzer en tin. Vanaf het begin van de 19de eeuw werd houtskool meer en meer verdrongen door andere, fossiele brandstoffen (6). Vanaf de 20ste eeuw verdween de praktijk in de West-Europese bossen bijna volledig. Er blijven slechts enkele kolenbranders over, die vooral nog voor educatieve doeleinden houtskool branden. Enkel in landen als Turkije en Roemenië wordt tegenwoordig nog op commerciële basis houtskool gebrand. In veel Afrikaanse en Aziatische landen is houtskool nog steeds de belangrijkste energiebron voor huishoudelijk gebruik en de lokale economie; daar wordt nog steeds zeer veel houtskool geproduceerd en verbruikt (5).

Meilers

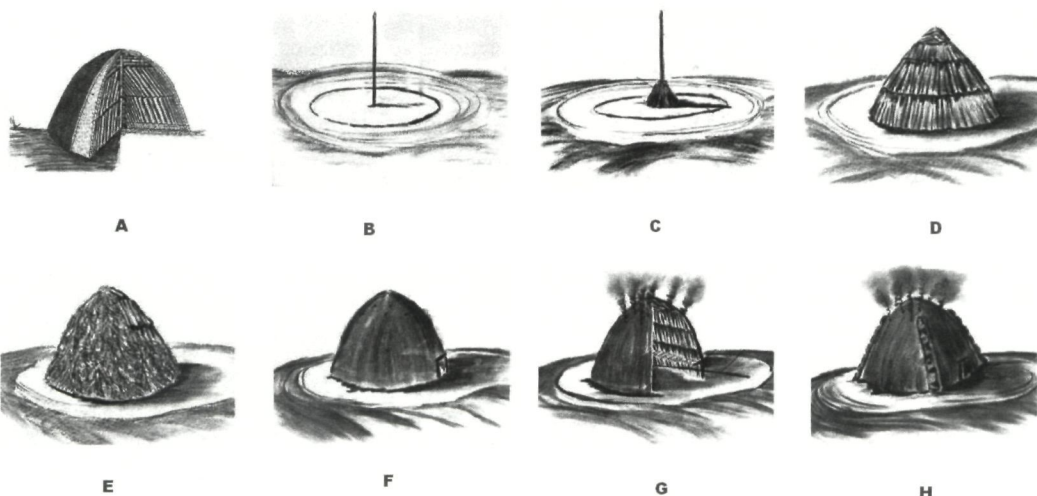
Houtskool wordt geproduceerd door onvolledige verbranding en verkolings van hout. Bij dit proces worden vluchtige bestanddelen en vooral water afgevoerd, maar blijft de koolstof behouden. Bij

normale verbranding (met toevoer van voldoende lucht) bindt de koolstof met de zuurstof uit de lucht en verdwijnt die in de vorm van CO₂. Verkooling treedt op wanneer een houtstapel grotendeels van de buitenlucht, en dus van zuurstof afgesloten wordt en zo in brand gestoken. Een dergelijke constructie wordt een meiler, of in de volksmond ook smoorhoop of smoorheuvel genoemd, verwijzend naar de grote hoeveelheid *smoor* (waterdamp en vluchtige bestanddelen van het hout) die vrijkomt bij het verkolingsproces of naar het *smoren* of verstikken (verbranden van hout zonder zuurstof).

Er worden verschillende types meilers onderscheiden (7). Een *Platzmeiler* wordt gewoon op een geëffende plaats aangelegd, terwijl bij een *Grubenmeiler* eerst een gat in de grond wordt gegraven dat men dan opvult met hout. *Langmeiler* zijn rechthoekige, meestal heel grote meilers, die opgebouwd worden tussen twee houten staketsels.

De meilers in het Zoerselbos zijn van het type *Platzmeiler*. De opbouw van een klassieke *Platzmeiler* kan als volgt beschreven worden (7). Een meiler kan 8 tot 10 meter diameter hebben en tot 3 m hoog zijn. Meestal bevat hij ongeveer 25 m³ hout.

Een meiler wordt opgebouwd op een geëffende ronde plaats. Eerst wordt er ruimte voor een schouw voorzien: in het midden plaatst men een dikke paal rechtop, die op het einde van de aanleg weggenomen wordt. Onderaan de paal wordt vlot brandbaar materiaal gestapeld, meestal heel droog hout. Een liggende paal houdt de plaats vrij voor het toekomstige ontstekingskanaal. Dan wordt vers hout met een kleine diameter, dat in gelijke

◀ Schematische voorstelling van een meiler en de verschillende fases bij opbouw
(© <http://www.europkoehler.com>)

▲ Wanneer de beemden verlaten worden, ontwikkelen ze spontaan weer naar broekbos met vooral zwarte els en zachte berk (foto K. Vandekerkhove)

lengtes gezaagd is, rond de schouw gestapeld. Dit moet zeer minutieus gebeuren en kan tot 3 dagen duren. Zo ontstaat er een kegel- of koepelvormige houtmijt. Deze wordt bedekt met een eerste laag bestaande uit rijshout, heide(plaggen), takken met bladeren, varens, stro of mos. Deze eerste laag moet het afschuiven van een tweede laag verhinderen, een deklaag uit aarde en houtskoolstof. Deze laag wordt aangedrukt en gladgestreken met een schop en sluit de meiler af. Vervolgens worden er luchtgaten gestoken.

Met behulp van een lange stok die door het ontstekingskanaal wordt geschoven, wordt de meiler in brand gezet. Daarna wordt het ontstekingskanaal afgesloten met hout. Eerst komt er witte rook vrij (waterdamp), dan gele bijtende rook met een scherpe geur (sublimeren en verdampen van looistoffen, vluchtige oliën, vetten, harsen, wassen en gommen) en vervolgens weer witte waterdamp. Wanneer uiteindelijk een blauwe vlam in de luchtgaten de verbranding van koolstof aangeeft, is het verkolingsproces ten einde en wordt de zuurstoftoevoer volledig afgesloten. Het vuur wordt aldus gedoofd.

► Het uithalen van een meiler (uit: GOBLET D'ALVIELLA F. 1930)

Soms wordt tijdens het verkolingsproces hout bijgeschoven om de holtes die door het krimpen van het hout zijn ontstaan op te vullen. Hiervoor kunnen meilertrapjes aangelegd worden. Na ongeveer 1 week, afhankelijk van de grootte van de meiler, is het verkolingsproces afgelopen. Dan wordt de meiler met behulp van haken uit elkaar getrokken om af te koelen. Soms wordt met water geblust. De houtskool wordt met een kolenhark uit de mei-

ler gehaald. Als alles afgekoeld is kan de houtskool worden verpakt en getransporteerd.

ONDERZOEK NAAR MEILERS IN HET ZOERSELBOS

Het terugvinden van resten van meilers is niet eenvoudig: het vereist in eerste instantie een geoefend oog. Er wordt gezocht naar lokale terreinoneffenheden die er uitzien als lage heuveltjes of walle-tjes, soms omgeven door een grachtje. Waar deze indicaties aanwezig zijn, moeten proefgrondborin-gen met een steekguts uitgevoerd worden om te controleren of er ook effectief houtskoolstukjes of -gruis in de bodem aanwezig zijn. De oneffenheden kunnen immers ook een andere oorsprong hebben zoals vergravingen en kluiten van omgevallen bo-men. Een dergelijke inventarisatie is dan ook vrij arbeidsintensief.

Het gebied van het Zoerselbos heeft een oppervlak-te van zowat 400 ha. Een dergelijke oppervlakte in-ventariseren op meilers zou heel veel tijd in beslag nemen. Daarom werd de zoekzone eerst verkleind door enkel die zones te selecteren met een reële kans om meilerresten te vinden. Daarbij werd ge-bruik gemaakt van historische kaarten en een digi-taal hoogtemodel (DHM) in hoge resolutie: een gedetailleerde reliëfkaart van het gebied, gemaakt op basis van radarbeelden. Via de historische kaar-ten konden grote delen van het gebied uitgesloten worden: in die delen waar het bos de laatste eeu-ven tijdelijk was ontgonnen (en dus doorploegd) is het zeer onwaarschijnlijk dat er nog meilerresten behouden gebleven zijn. Via het hoogtemodel kon-den ook de bospercelen die duidelijk genivelleerd waren, uitgesloten worden, en konden anderzijds ook zones met opvallende en dus te controleren on-

▲ Elke kleine oneffenheid in het terrein werd gecontroleerd op de aanwezigheid van houtskool met boringen (foto L. De Keersmaecker)

effenheden opgespoord worden. Vervolgens werd het zo gereduceerde studiegebied systematisch doorlopen en alle oneffenheden werden met boringen gecontroleerd.

Er werden in totaal 49 relictten van meilers gevonden in de gereduceerde zoekzone van ongeveer 1,5 km². De meilers zijn qua uitzicht te verdelen in twee groepen: er zijn grote meilers met een diameter van circa 10 meter, die bestaan uit een heuveltje met eventueel middenin één of meerdere depressies en die duidelijk omgeven zijn door een greppel, en kleinere meilers met een diameter van enkele meters en zonder duidelijke greppel.

De meilers liggen meestal in clusters bijeen, op iets hogere en drogere plaatsen maar waar toch voldoende water in de buurt aanwezig was, bijvoorbeeld op een kruispunt van nu soms uitgedroogde grachten of bij een samenvloeiing van beken. Waarschijnlijk werden ze daar aangelegd voor de brandveiligheid (8). Bovendien liggen ze altijd dicht bij (oudere) wegen.

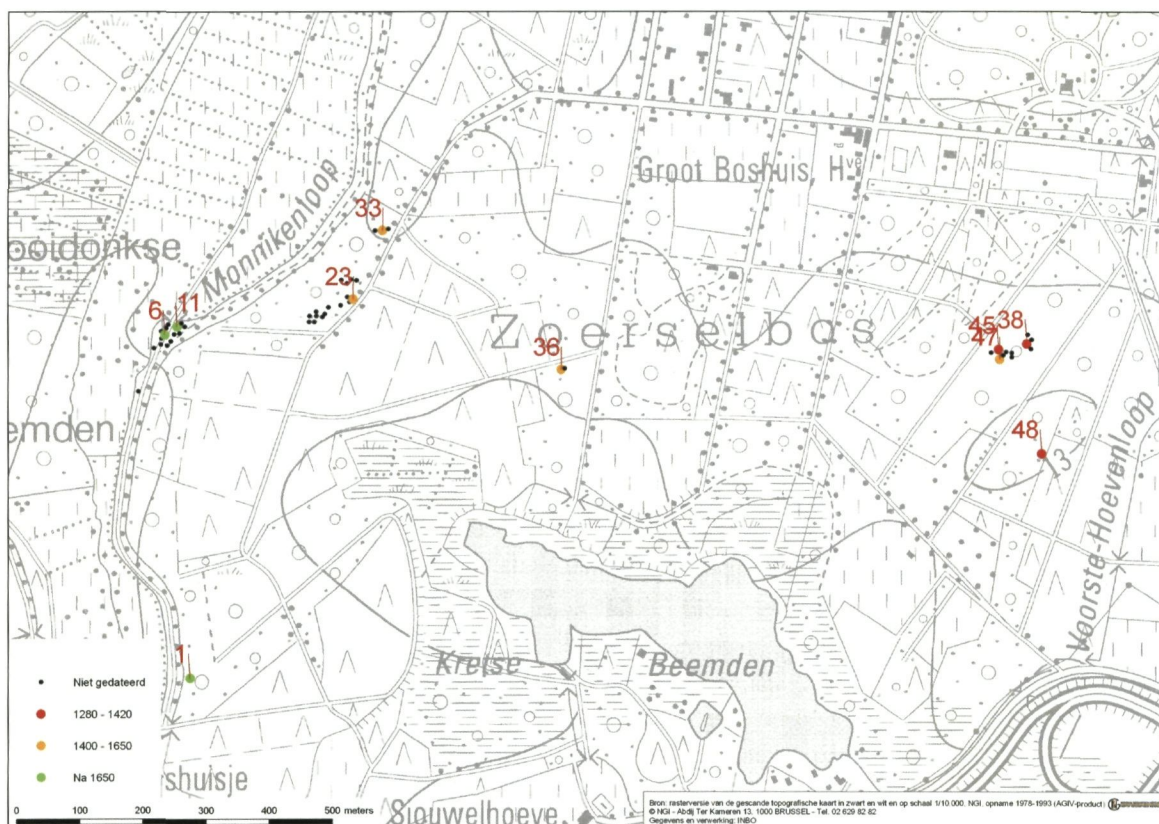
▲ Overzicht van het meilerrelict dat gedeeltelijk werd opgegraven volgens de kwadrantenmethode (foto L. De Keersmaecker)

Tien meilers werden geselecteerd voor anthracologisch onderzoek en radiokoolstof datering. Van deze meilers werden telkens minstens 300 houtskoolfragmenten geanalyseerd. Vijf meilers werden ook gecontroleerd op andere verkoolde plantenresten, zoals zaden van wilde planten. Eén relict werd gedeeltelijk opgegraven, gebruik makend van de zogenaamde kwadrantenmethode, om inzicht te verwerven in de stratigrafie van de meilerresten. Bij deze opgraving werden ook scherven van rood aardewerk uit de 14de of 15de eeuw gevonden.

De archeologische opgraving toonde aan dat de meiler in kwestie een *Platzmeiler* was, die bovendien maar één keer gebruikt werd: een put was niet aanwezig, zoals dat bij een *Grubenmeiler* het geval is, en er komt slechts één houtskoolpakket voor. Onderzoek in Duitsland (9) toonde immers aan dat het duidelijk te zien is wanneer één locatie verschillende keren na elkaar heeft gediend om houtskool te branden. Dan kunnen er verschillende houtskoolrijke lagen in één meilerrelict herkend worden.

De tien radiokoolstof dateringen gaven drie brede tijdsintervallen aan waarbinnen de meilers dateren: tussen 1280 en 1420, tussen 1400 en 1600 en na 1650 (wat dus bijvoorbeeld ook in de 19de eeuw kan zijn). Er is dus in het Zoerselbos zeker houtskool gebrand vanaf de 14de eeuw en tot na 1650. Dit wil echter niet zeggen dat er gedurende de genoemde periodes de hele tijd door activiteit geweest is. Mogelijk ging het voor elke periode maar om één of enkele momenten van activiteit. Deze onzekerheid is te wijten aan methodologische

► Topografische kaart van het Zoerselbos met aanduiding van de gevonden meilerelicten. De genummerde en gekleurde relictten zijn met behulp van de radiokoolstofmethode gedateerd. (© NGI)

▼ De houtskoolmeiers vinden we vooral in de oude eikenbestanden terug (foto K. Vandekerkhove)

beperkingen van de dateringen, waardoor er geen precies jaartal op de meilers kan geplakt worden maar alleen een grove ouderdom. Dat het wel degelijk om kortstondige activiteiten zou kunnen gaan, lijkt te worden bevestigd door het feit dat de opgegraven meiler maar één keer gebruikt is. Bo-

vendien liggen de meilers ongeveer gegroepeerd per dateringscluster: een ruimtelijke groep komt min of meer overeen met een dateringscluster. In het oostelijke deel van het Zoerselbos vonden de meileractiviteiten vroeger plaats dan in het westelijke deel. Een rommelig ogende groep met kleine mei-

lers is de jongste. Grote en schijnbaar zorgvuldiger achtergelaten exemplaren zijn ouder.

De vraag kan gesteld worden of ook het feit dat er maar 49 meilers gevonden zijn in het Zoerselbos, en niet veel meer, er op wijst dat er inderdaad slechts af en toe houtskool gebrand werd. Dit kan het geval zijn. Maar misschien hebben veel meilers de tand des tijds gewoonweg niet overleefd, zoals dat op veel andere plaatsen in Vlaanderen het geval moet zijn.

De analyse van de soortensamenstelling van de meilers leverde opmerkelijke resultaten op. Zo werd vastgesteld dat de meilers vooral uit houtskool van els bestaan. Zowel naar aantal fragmenten als naar gewicht bedraagt het aandeel van els in alle onderzochte meilers 75 tot zelfs 100%. Hazelaar is de tweede belangrijkste soort die werd aangetroffen. Deze houtsoort komt voor in vier van de tien onderzochte meilers. Verder komen enkel struikheide, sporkehout en hulst in meer dan de helft van de meilers voor, maar steeds in zeer kleine hoeveelheden. De vondst van hulst is interessant en biedt het sluitende bewijs dat hulst in dit gebied wel degelijk al heel lang voorkomt, en niet recent is uitgezaaid vanuit tuinen in woonwijken aan de rand van het Zoerselbos. Hulst komt tegenwoordig veel voor in het Zoerselbos. Ook houtskool van bijvoorbeeld berk, haagbeuk, heggensrank, kardinaalsmuts, eik en wilg werden aangetroffen. Struikheide werd vermoedelijk enkel als afdekking of als aanmaakhout gebruikt. In één van de meilers

werd ook een verkoold stuk wortelstok van adelaarsvaren gevonden. Onder de verkoolde plantenresten werden trouwens ook frequent bladfragmenten van adelaarsvaren aangetroffen, en twijgen en vruchten van struikheide en dopheide. Van adelaarsvaren mag aangenomen worden dat ze gebruikt werd in de onderste afdeklaag van de meiler.

Met uitzondering van els, die in elke meiler de belangrijkste soort is, zijn er verschillen in het voorkomen van de andere soorten. In de oudere meilers kwam ook nog wat eik en haagbeuk voor, terwijl bijvoorbeeld sporkehout, een kleine boom die eerder tot de bosrand behoort, meer gevonden werd in de recentere meilers.

KOLENBRANDEN IN HET ZOERSELBOS: EEN RECONSTRUCTIE

Uit het onderzoek kan opgemaakt worden dat de meilers in het Zoerselbos gedurende de eeuwen van houtskoolproductie met ongeveer hetzelfde materiaal werden opgebouwd, en dat ook de samenstelling van de meilers door de eeuwen heen ongeveer hetzelfde bleef. Het verkoolde hout was voornamelijk els, de bijmenging bestond uit een breed gamma andere soorten, zoals sporkehout, hulst, hazelaar, eik en haagbeuk. De dominantie van els is wel opmerkelijk: els is een soort van natte bossen. Ze gedijt het best op laaggelegen, natte gronden met stagnerend water en is de belangrijkste boomsoort in elzenbroekbossen.

◀ De oude eikenbossen van het Zoerselbos behoren tot de best ontwikkelde voorbeelden van dit type in de Kempen (foto K. Vandekerckhove)

MEILERS IN EUROPA EN IN ONS LAND

Relicten van meilers komen in heel Europa in en rond bossen voor en worden meestal in verband gebracht met (proto-)industriële activiteiten die een hoge temperatuur vereisten, zoals metaal- of glasproductie. Soms wordt in een rapport van een archeologische interventie de vondst van houtskoolrijke kuilen vermeld, die door hun vorm en inhoud beschouwd worden als relictten van meilers. Soms wordt de aanwezigheid van heuvelvormige structuren vastgesteld in een bos, of worden zwarte vlekken ontdekt in pas omgeploegde akkers.

Ook in ons land werd er duizenden jaren lang houtskool geproduceerd, maar waarschijnlijk zijn de relictten die aan verstoring door bijvoorbeeld landbouw ontsnapt zijn vaak nog niet herkend in het landschap. Er is immers nog maar weinig ervaring met het onderzoek naar deze structuren, te beginnen met de herkenning op het terrein. Wat er al werd gevonden, levert geen realistisch beeld van de omvang van de historische houtskoolproductie. Zo zijn er relictten van meilers, van de types *Platz-* en *Grubenmeiler*, beschreven in bijvoorbeeld het Meerdaalwoud (1), in Evergem (2) en in Sint-Gillis-Waas (3). De laatste twee werden via radiokoolstofdateringen gesitueerd in de volle middeleeuwen (10de eeuw). De houtskool uit de Evergemse meileresten bleek vooral eik te zijn. Die uit de andere meilers werd niet bestudeerd.

In het Zoniënwood liggen zeer veel relictten van meilers. Van der Ben (4) beschrijft deze kolenbrandderij in het Zoniënwood. Hij stelt dat in Zoniën al tijdens de Romeinse periode houtskool gepro-

duceerd werd. Mees (5) brengt de houtskoolproductie in verband met ijzerertswinning tijdens de Romeinse periode en in de vroege middeleeuwen. Later onderzoek heeft uitgewezen dat de laagovens voor metallurgie hier dateren uit de 8ste en de 9de eeuw (6). Mees vermoedt echter dat er ook houtskoolproductie bestond los van de metallurgie, gedurende een veel langere periode, namelijk tot het einde van de 18de eeuw; Langohr spreekt over tot in de 20ste eeuw (7). Recent vond men nog verschillende relictten van meilers in Groenendaal in Hoeilaart (8).

In archieven zijn er vaak verwijzingen naar houtskoolproductie. Zo beschrijven historische documenten (9) de houtskoolproductie op het domein van het Kasteel van Poeke. Een document uit 1773 vermeldt dat pachter Philippus van Ghelder werd betaald *voor het keeren van de smoorhoop en het branden van boschcolen*. Een aantal rekeningen uit de 18de eeuw in hetzelfde archief heeft het over *400 sacken kolen geleverd, over het branden van 10 ½ koorden (10) hout in boskollen*, en over een *mijngel-hoop (11)*. Verder hebben ze het over een *rekeninghe van de coolbrandinge op het casteel tot Poucques en het waeter haelen om de kollen uijt de dooven en het vellen van hey om kolen te branden (12)*.

Op Europees vlak is er onderzoek uitgevoerd op restanten van houtskoolproductie voor de metallurgie, waarbij de meilers naast de smeltovens lagen, in Spanje (13), Polen (14), Luxemburg (15)

► In Tournibus, ten zuidoosten van Charleroi, komen bij het ploegen van de velden langs de rand van het bos vaak cirkelvormige zwarte vlekken tevoorschijn. Dit zijn vermoedelijk ook relictten van meilers (foto H. Van Calster)

Nr. 164
Bijlage bij
M&L 29/6
nov.-dec.
2010

Lucas Cranach,
paneelschildering
met
De melancholie
(© Colmar,
Musée
d'Unterlinden)

M&L redactie

Paul Van den Bremt

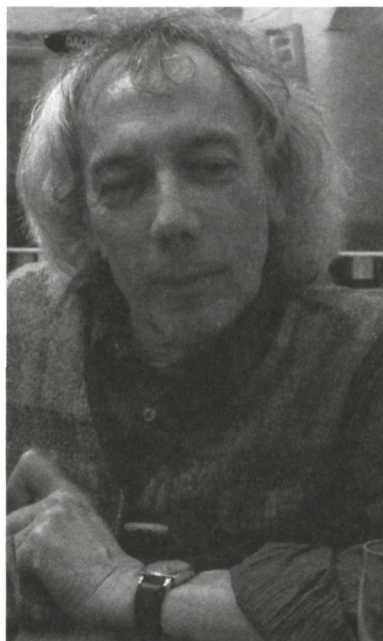
IS ER NOG LEVEN NA M&L?
35 JAAR MARCEL M. CELIS,
VERSCHOLEN IN M&L-
CITATEN

Marcel Celis, eindredacteur en medestichter van het tijdschrift M&L, is vanaf 1 november 2010 met pensioen. Naar aanleiding daarvan schreef Paul Van den Bremt namens de M&L redactie een afscheidsrede, die hier integraal gepubliceerd wordt.

Een chronologisch overzicht geven van 35 jaar werken voor erfgoedzorg is bij voorbaat gedoemd om te mislukken, zeker in het geval van Marcel Celis. Al zijn erfgoedactiviteiten en -belevissen, klein en groot, met toelichtingen kunnen meerdere M&L-nummers vullen. Hoewel we tot de redactie behoren, is dit niet onze bedoeling. Na het aandachtig doornemen van 29 jaargangen van M&L, proberen we in zeven zorgvuldig uitgekozen taferelen zijn loopbaan te reconstrueren aan de hand van M&L-citaten. Marcel kon het immers niet laten regelmatig op zijn loopbaan te alluderen onder de vorm van citaten ... of dwalen we?

Midden juli 1975, op het hoogtepunt van het internationale monumentenjaar 1975, werd Marcel als 'occasioneel' bestuurssecretaris opgeroepen door de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg. Na een opleiding in de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde aan de Rijksuniversiteit Gent achtte hij zich voldoende gewapend om als bestuurssecretaris een zeskoppige ploeg te stimuleren tot de bescherming van ons onroerend erfgoed. Aan deze eerste stap herinnert hij ons met het volgende M&L citaat:

"Ter attentie van het publiek. Ik ben beton. Ik ben bestand tegen de jaren, water en ongedierte en Eeuwigdurend.

Ik ben onontbeerlijk en onweersstaanbaar. Ik kan roesten, rotten noch corroderen. Ik ben gemaakt om te blijven zoals ik ben Tot het einde der tijden". M&L, jg. 27, nr. 2, 1998.

Vanaf mei 1977 tot heden had hij een speciale band met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, eerst als verslaggever, later als secretaris. Hij liet zich zelfs overhalen om lid te worden van de Brusselse KCML. Zijn evolutie kan men aflezen in het volgende citaat:

"Voor de enen is de Koninklijke Commissie voor Monumenten een college van lieden - de jongeren en zij die dit menen of voorhouden te zijn noemen hen oude bonzen - die beweren het monopolie in pacht te hebben van de artistieke waarheid, die hun zienswijze willen opleggen aan de ongelukkige kunstenaars wier werken aan hun waardering moeten worden voorgelegd ..."

"Voor anderen daarentegen, legt de Commissie een jammerlijke onverschilligheid aan de dag. Zij laat alles be- gaan, keurt alles goed ... Zij heeft noch doctrine, noch bekwaamheid of verdienste, dit staat vast, maar bovenal niet het minste nut."

"Die beschuldigingen, in hun brutale vorm, spreken zichzelf tegen en neu-

traliseren elkaar, maar tegelijk tonen ze aan welke klippen de Commissie dient te omzeilen, taak waar ze overigens in slaagt."

M&L, jg. 27, nr. 4, 1998.

In de nazomer van 1981 was het zijn vriend, de veel te vroeg gestorven en sterk betreurde Marcel Ramakers, die "onaangekondigd met zijn opgewekte, aanstekelijke stem en dat onwaarschijnlijk fluorescerend groene vest om aandacht vroeg". Hij was het die Marcel Celis meetrok in het avontuur dat het tijdschrift M&L werd. Marcel Celis hield het 29 jaargangen vol. Als jarenlang eindredacteur had hij het niet altijd onder de markt. Dit althans kunnen we afleiden uit enkele van zijn aanbevelingen voor het opstellen van een vergaderreglement. De aanbevelingen zitten kunstig verborgen in het volgende M&L-citaat. Dit lijdt niet de minste twijfel: onze interpretatie is wel tamelijk vrij wat volgorde en nummering betreft, maar berust op gedegen ervaring.

- " 1. Wees opgewekt maar breek of beschadig niets.
2. Zit of blijf rechtop staan, doe wat U goed acht maar tracht niet op te vallen.
3. Spreek met mate en niet te veel zodat U de andere aanwezigen niet stoort.
4. Discussieer maar zonder U kwaad of druk te maken.
5. Vermijd te zuchten of te geeuwen om de anderen niet zenuwachtig te maken of te hinderen.
6. Laat alle twisten achterwege. Wat langs het ene oor binnenkwam moet er weer uit zijn langs het andere vooral- eer U buitengaats.
7. Indien iemand zich volgens het getuigenis niet zou gehouden hebben aan dit reglement, moet hij voor elke gemaakte fout een glas koud water drinken (dit geldt ook voor de dames)."

Speciaal voor het jaarlijks etentje bedacht hij nog:

"Eet rustig en met smaak; drink met mate zodat iedereen nog te been is bij het buitengaan."

M&L, jg. 15, nr. 3, 1996.

In 1984 was hij betrokken bij de oprichting van *Epitaaf*. Met de vzw *Epitaaf* behoorde hij tot de allereersten in België die aandacht vroegen voor het funeraire erfgoed. Met de tentoonstelling *Op leven en dood* die doorging van 27 juni tot 30 augustus 1987 in het ICC te Antwerpen en de publicatie van de gelijknamige tentoonstellingscatalogus, werd *Epitaaf* bekend bij een groter publiek. Dezelfde tentoonstelling verhuisde in september van dat jaar naar het Cultureel Centrum Scharpoord in Knokke. Marcel organiseerde er voor het toenmalige Bestuur Monumenten en Landschappen een rondleiding. Hij liet er ons kennismaken met de wondere wereld van begraafplaatsen en de funeraire archeologie. Het atelier van grafbeeldhouwer Ernest Salu werd van dan af voor ons een begrip, te meer omdat de grafbeeldhouwer jammer genoeg nog tijdens de tentoonstelling, ons ontviel. Het volgende M&L-citaat laat ons kennis maken met Marcel Celis als dooernstige funeraire vorser:

"Van alle monumenten zijn het de graven die wellicht het omvangrijkste studieobject vormen voor de archeoloog, de historicus, de kunstenaar, en zelfs voor de filosoof."
M&L, jg. 11, nr. 3, 1992.

Rijper geworden grijpt hij later terug naar een ander citaat dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat:

*"Talo on haudan kaltainen: ei saa häiritä, hän nukuu,
Hauta on talon kaltainen: kuollut kääntyy slinää"*

Poëtisch uitgedrukt Marcel: gefeliciteerd!
M&L, jg. 28, nr. 4, 1999.

Reizen zit Marcel in het bloed. Zijn persoonlijke belangstelling voor eind 19de eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse architectuur, bracht hem ertoe deel te nemen aan thematische colloquia in onder meer Glasgow, Wenen, Barcelona, Eindhoven, Dessau, Bratislava en Stockholm. Op die manier bouwde hij internationale contacten op.

Hij zorgde ervoor dat het Bestuur Monumenten en Landschappen in Eindhoven participeerde in DOCO-MOMO (wat een fantastisch letterwoord!), de internationale organisatie van Modernistische Architectuur.

Zijn evolutie laat zich deze keer iets minder goed aflezen in de M&L-citaten. Is het eerst nog wat schoorvoetend:

"Wil men in de toekomst eerbied opbrengen voor de hedendaagse kunst, laat ons dan op onze beurt eerbied opbrengen voor de kunstvormen van vroeger"
M&L, jg. 13, nr. 6, 1994.

Dan wordt later wordt zijn drang naar betere moderne architectuur heel subtiel aan ons gepresenteerd, wanneer hij Hugo Claus citeert:

"De villa is wanstaltig, dat merkte de architect pas op toen zij eenmaal af was, hij hing zich op zonder een laatste briefje of telefoontje naar zijn nabestaanden. Zou ik ook doen; geen gezeur."
M&L, jg. 22, nr. 5, 2003.

Marcel Celis wordt op 45-jarige leeftijd weer eens rijp genoeg bevonden om benoemd te worden tot vast ambtenaar van niveau A. Op 28 augustus 1995 wordt het talent van Marcel Celis dus eindelijk ook door zijn meederen erkend. Als stagiair voor een vaste benoeming gooit hij hoge ogen met zijn stagerapport, dat – wat dacht U? – over begraafplaatsen handelde. Het stageverslag van zijn begeleidingsambtenaar spreekt voor zich. Wij citeren lukraak:

"... de stagiair heeft een enorme kennis en ervaring opgebouwd"
"... zijn vakbekwaamheid en inspirerende inzet resulteert in waardevolle realisaties onder meer als eindredacteur van het tijdschrift M&L en als inspecteur voor het funerair erfgoed"
"Hij is zeer communicatievaardig in woord en geschrift (literaire kwaliteiten)"
"... hij weet zijn kennis uitstekend ten nutte te maken. Collegiaal en vlot in de

omgang met het publiek. Kritisch ingesteld, maar steeds constructief"

Een welgemeend proficiat Marcel: je zou van minder blozen. En toch klopt het!

Marcel blijft gelukkig zichzelf: hij staat met beide voeten op de grond. Getuige hiervan een korte passage uit een wel heel lang M&L-citaat:

"Wat kan er nog absurder zijn dan de moderne voorstellingen van op wolken gezeten mensen. Op een dermate weinig substantiële zitplaats zouden ze onvermijdelijk wegzinken."

Marcel rekent zich ook niet tot de engelen die zich in "volle lengte uitstrekken over de top van een fronton, op een trompet blazend, of halverwege opgehangen met een enorm medaillon, of in een theatrale houding bij de hoek van het altaar met een meer dan onze-dig gebrek aan kleding."
M&L, jg. 27, nr. 2, 2008.

Najaar 2010. Marcel verhuist naar Finland. Een harddisk van 35 jaar ervaring in de monumentenzorg wordt gewist: dat lezen we in Brussel-Nieuws (10 september 2010) en we kunnen het alleen maar bevestigen. Maar geen nood: we vinden troost in volgend citaat:

"Herinneringen zijn als wijn: naarmate zij ouder worden winnen zij aan geestigheid en smaak. De oorzaak ligt in de wondere bedwelmingen van het geheugen dat, hoe dieper het peilt, hoe schoner het de beleefde dingen maakt."
M&L, jg. 27, nr. 6, 2008.

Marcel, van harte Salu en stel het wel! Tot ziens!

Luc Tack

NATIONAAL PARK HOGE KEMPEN OP DE INDICATIEVE LIJST UNESCO WERELDERFGOED

Op 26 oktober 2010 werden in C-Mine, de voormalige steenkoolmijn van Winterslag (Genk), de resultaten van een onderzoek naar de haalbaarheid van een erkenning van het Nationaal Park Hoge Kempen als UNESCO-Werelderfgoed, vrijgegeven. In het onderzoek werden ook de aangrenzende mijnsites van Eisden in Maasmechelen en Winterslag, Waterschei en Zwartberg in Genk betrokken.

Het Regionaal Landschap Kempen en Maasland vzw voerde het onderzoek, dat 12 maanden duurde, uit in opdracht van de Stad Genk en Ruimte en Erfgoed. Dit regionaal landschap, actief in 12 gemeenten in Belgisch Limburg, is tevens opdrachthouder voor het Projectbureau Nationaal Park Hoge Kempen.

De concrete resultaten van het onderzoek werden toegelicht, daarenboven kwamen twee buitenlandse voorbeelden aan bod, met name *Blaenavon World Heritage Site* (UK, Wales) en *World Heritage Montanregion Erzgebirge* (Duitsland).

Het haalbaarheidsonderzoek wierp een nieuw licht op de Hoge Kempen als erfgoedregio.

Niet het landschap en de heide van het Nationaal Park op zich, en evenmin het mijnerfgoed zonder meer, zijn UNESCO-Werelderfgoed waardig. Maar het feit dat beiden in een fragiele mozaïek naast en in confrontatie met elkaar voorkomen, is uniek en beantwoordt aan een bijzonder criterium voor UNESCO-Werelderfgoed met name: *"Culturele goederen zijn een uitzonderlijk voorbeeld van (...) een landschap dat een belangrijke fase in de menselijke geschiedenis representeert"* (Criterium 4). Voor de Hoge Kempen is dat de bruuske omslag van een rurale (agrarische) samenleving naar een industriële, met alle culturele gevolgen (migratie) van dien.

UNESCO is op zoek naar uniciteit qua typologie van erfgoed, met andere woorden men wil een zo breed mogelijk spectrum aan erfgoed bewaren en herhaling voorkomen. In die zin maakt de keuze voor een 'cultuurlandschap' (en niet voor gebouwen) een eventueel dossier kansrijk.

Het feit dat in het kader van het Nationaal Park gemeenten, provincie en Vlaamse Gewest over de grenzen van natuur, landschap, erfgoed, educatie, recreatie, toerisme, ... samenwerken is een sterk punt.

Lokaal draagvlak is nodig voor elk erfgoedproject. Het Nationaal Park, maar ook de recente positieve ontwikkeling rond bijvoorbeeld C-Mine, Waterschei, Eisden en de tuinvijken, bewijst een

groot bewustzijn om zorg te dragen voor erfgoed. Daarbij wordt steeds voor een 'bottom-up' aanpak gekozen.

Een nieuw te ontginnen aspect binnen UNESCO-Werelderfgoed is het concept van een 'evolutief' cultuurlandschap. Daarbij is het erfgoed geen eindstation en wordt geen glazen stolp over de regio geplaatst. Nieuwe evoluties met respect voor erfgoed, kunnen die erfgoedwaarden juist versterken. Mooie voorbeelden daarvan zijn de Waterburcht in Pietersheim (Lanaken), C-Mine in Winterslag (Genk), het unieke schilderij *Panorama der Kempen* (Zutendaal), het station van As of de inspanningen rond de opwaardering van de tuinvijken van Eisden (Maasmechelen).

Namens bevoegd minister Geert Bourgeois, maakte Jan Peumans, voorzitter van het Vlaams Parlement, bekend dat de Vlaamse Overheid namens het Belgische UNESCO-lidmaatschap, het Nationaal Park Hoge Kempen en de mijnsites van Zwartberg, Winterslag, Waterschei en Eisden zal aanmelden op de indicatieve Werelderfgoed-lijst. Daarmee wordt voldaan aan de belangrijkste voorwaarde om ook effectief te kunnen meedingen naar dit internationaal hoog gewaardeerde keurmerk. Het is de eerste keer in Vlaanderen dat een landschap op de kandidatenlijst komt, wat zeker een grote opsteker is voor landschapszorg en de hele erfgoedsector in Vlaanderen.

Hoewel er nog een lange weg af te leggen is naar een feitelijk nominatiedossier, is dit alvast een mijlpaal waarvan het belang niet te onderschatten is.

Meer info:
Regionaal Landschap Kempen en
Maasland vzw
Opdrachthouder Projectbureau
Nationaal Park Hoge Kempen
Contactpersoon: Ilse Olaerts
Winterslagstraat 87, 3600 Genk
T: +32 (0)89 86 96 21 -
+32 (0)477 68 90 95

Beschermingen

Gudrun Van Branden

OORLOGSMONUMENTEN IN OOST-VLAANDEREN

De procedure tot bescherming als monument wordt ingezet voor een reeks van 37 oorlogsgedenktekens van WO I en WO II in Oost-Vlaanderen. In een eerste fase wordt geopteerd om de gedenktekens op te nemen die opgericht werden voor de Belgische gesneuvelde soldaten en burger-slachtoffers. Het gaat niet om de loutere militaire heldenmonumenten, maar eerder om de gedenktekens opgericht en onthuld door de gemeente of een parochie ter herinnering aan de gesneuvelde en burgerlijke slachtoffers van de lokale gemeenschap. Deze monumenten staan vaak op een beeldbepalende en centrale plaats in de gemeente, in de nabijheid van het gemeentehuis of aan de parochiekerk.

De selectie van de gemeentelijke oorlogsmonumenten werd bovendien doorgevoerd omwille van het algemeen belang gevormd door de bijzondere artistieke kwaliteit of waarde, naast de historische en sociaal-culturele waarde. De keuze viel op vrijstaande monumenten met veelal figuratief werk, met als uitzondering de gedenkplaat met halfverheven beeldhouwwerk in de kerk van Gavere omwille van de artistieke kwaliteit. De gebruikte symboliek, de vormgeving en de kwaliteit van het beeldhouwwerk getuigen van het oeuvre van een bepaalde gerenommeerde kunstenaar of architect.

Oorlogsmonumenten van WO I en WO II houden niet alleen de herinnering levend aan heldhaftige of glorierijke oorlogsdaden, maar ook aan de traumatische gebeurtenissen waardoor een land, streek of gemeente werd getroffen. Als herdenking aan grote gebeurtenissen binnen de geschiedenis van België is het aanplanten van vrijheidsbomen een opvallende daad, die

deel uitmaakt van een sterk verspreide volkse traditie. Op de plaatsen waar een vrijheidsboom het oorlogsmonument flankiert, wordt hij dan ook mee beschermd. Na WO II werden vaak de namen van de slachtoffers toegevoegd aan de bestaande monumenten. De nieuw opgerichte gedenktekens na WO II dragen dikwijls een boodschap van vrede.

Volgende oorlogsmonumenten in de provincie Oost-Vlaanderen worden voorgedragen tot bescherming als monumenten wegens het algemeen belang gevormd door de artistieke waarde, de historische waarde en de sociaal-culturele waarde:

> Aalst

Nationaal oorlogsmonument WO I en WO II voor de "Oud-leerlingen, de Troepenkinden en leerling-Pupillen" van Aalst, Graanmarkt.

Sterk architecturaal uitgewerkt gedenkteken voor de gesneuvelden van de Belgische militaire opleidings-school van Aalst ontworpen door de Brusselse architect Georges Hendrickx met figuratief beeldhouwwerk van Marcel Rau

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van de parochie Mijlbeek, Onze-Lieve-Vrouwplein.

Herdenkingsmonument met sterke religieuze symboliek naar ontwerp van de beeldhouwer Aloïs De Beule, opgericht naar aanleiding van een gedane belofte aan het H. Hart tijdens de bombardementen.

Oorlogsmonument voor de gesneuvelden en de opgeëisten WO I en voor de gesneuvelden en weerstanders van WO II van Moorsel, R. Uyttersprotstraat. Representatief heldenmonument van beeldhouwer J. Marin, opgericht in 1920 op initiatief van de toneelkring 'Jan de Meer'. Na WO II werden de namen toegevoegd van de gesneuvelden en de gestorven weerstanders.

> Assenede

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Bassevelde, staande op een

imitatierotspartij en omgeven door een plantsoen met twee vrijheidsbomen. Representatief thematische beeldengroep van de beeldhouwer Aloïs De Beule met een sterke symboliek van het zegevierende vaderland. Twee zomereiken met dendrologische waarde, de ene aangeplant bij de onafhankelijkheid in 1830 en de andere na WO I, staan landschappelijk beeldbepalend ingeplant op een plantsoen aan weerszijden van het oorlogsmonument.

> Berlare

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden, de opgeëisten en burgerlijke slachtoffers van de gemeente Berlare in WO I en WO II en als aandenken voor de Belgische soldaten gesneuveld tijdens de Slag te Berlare van 4-8 oktober 1914, Dorp.

De sterk symboliserende beelden-groep is het werk van beeldhouwer Jules Vits van Melle, die heel wat opdrachten kreeg voor oorlogs- en grafmonumenten. De gemeente Berlare gedenkt naast de zware tol aan mensenlevens van de militaire Slag van Berlare van 4-8 oktober 1914, ook haar vele burgerlijke slachtoffers van beide oorlogen.

> Deinze

Oorlogsmonument WO I en WO II, genaamd de Puinruimer of 'Piocheur', voor de gesneuvelden, de burgerlijke slachtoffers en de opgeëisten van de stad Deinze, Markt.

Voorbeeld van een oorlogsmonument uit 1922, gekenmerkt door soberheid en stileren, van de hand van Deinze-naar Antoon Van Parijs. De beeldhouwer ontwierp heel wat oorlogsmonumenten. Hij noemde zijn werken 'vredesmonumenten', als aanklacht tegen alle oorlogsgeweld, met de nadruk op verwoesting en verdriet.

Oorlogsmonument WO II voor de burgerlijke slachtoffers van Deinze, Kongoplein.

Bovenop een sokkel staat een fraai gestileerd figuur in brons, een neer-gehurkte treurende jonge vrouw. Het beeld is van de hand van de Gentse beeldhouwer Geo Vindevogel. De sokkel, de panelen en het muurtje zijn

ontworpen door architect Romain van Assche. Het gedenkteken, opgericht in 1958, staat precies op die plaats, het Schipdonkkanaal, waar vele burgers omkwamen op de bewuste dramatische dag van 24 mei 1940.

Gedenkkapel van het H. Hart als oorlogsmonument en vrijheidsboom voor de gesneuvelden.

en burgerlijke slachtoffers WO I en WO II van Bachte-Maria-Lerne Privaat opgerichte gedenkkapel in neobarokstijl geschonken voor de gesneuvelde en gestorven inwoners en ingehuldigd in 1921. De vrijheidsboom, een linde, achter de kapel werd reeds in 1919 aangeplant.

Oorlogsmonument WO II, memoriaal bestaande uit eremuur met oorlogsmonument en met ereperk van kruisen op het gemeentelijk kerkhof voor de burgerlijke slachtoffers en voor de gesneuvelde Ardense Jagers bij de Slag om Vinkt mei 1940.

Het herdenkingsmonument werd in 1968 opgericht, waarbij de stad Deinze de gruwelijke represailles op zijn burgers van Vinkt herdenkt, naast de heldenmoed van de Ardense jagers van het Belgische leger gesneuveld bij de Slag om Vinkt in mei 1940.

Het is een gemeentelijk memoriaal met gedenkmuur, ereperk van kruisen, een memoriealtaar en dat centraal gedomineerd wordt door een artistiek waardevol bronzen beeld, een moeder die in haar schoot haar dode kinderen houdt. De *Piëta* is het werk van de hedendaagse beeldhouwer Denys Goossens.

➤ **Dendermonde**

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van de stad Dendermonde, Heldenplein.

Monumentaal arduinen gedenkteken met sterk figuratief uitgewerkte beeldengroep van de hand van Geo Verbanck, onthuld op 27 juli 1924 in de aanwezigheid van kroonprins Leopold. Het merendeel van de slachtoffers verloor het leven bij de vijandelijke inname van de militaire vestingstad op 17 oktober 1914 en de daarmee gepaard verwoesting door brand.

In 1949 werden de slachtoffers van WO II toegevoegd.

Oorlogsmonument WO I en II voor de slachtoffers van Oudegem, Oudburg. Oorlogsgedenkteken opgericht in 1950 als dank en herinnering voor de opoffering van de slachtoffers van Oudegem van WO I en WO II. Krachtig architecturaal opgebouwd monument met symbolisch aangrijpend beeldhouwwerk van de hand van Dendermondenaar Jos De Decker.

➤ **Evergem**

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Ertvelde, Markt.

Herdenkingsteken met sterke religieuze en vaderlandslievende symboliek naar ontwerp van de Gentse beeldhouwer Aloïs De Beule die heel wat oorlogsmonumenten realiseerde.

➤ **Gavere**

Oorlogsmonument WO I en II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Gavere, deel van Sint-Amanduskerk.

Sterk artistiek en religieus geïnspireerde symbolische voorstelling in art deco-stijl in een half verheven reliëf, ingewerkt in de muur van de paro-

chiekerk Sint-Amandus. Representatief thema van de gekende beeldhouwer Aloïs De Beule. Toevoeging van een afzonderlijke bronzen plaat met namen van de slachtoffers van WO II.

➤ **Gent**

Oorlogsmonument WO I en WO II als hulde aan de slachtoffers verbonden aan de vroegere Nijverheidsschool, later het Koninklijk Technisch Atheneum van Gent, Lindelei nr. 38.

Fraai architecturaal uitgewerkt monument in arduin van 1921 met een esthetisch mooi figuratief bronzen beeld naar ontwerp van de Gentse beeldhouwer Louis Dubar. Opgedragen als rouwbetoon aan de slachtoffers uit WO I en WO II verbonden aan het vroegere Koninklijk Technisch Atheneum van Gent.

Oorlogsmonument WO I en WO II als hulde aan de slachtoffers verbonden aan het Koninklijk Atheneum van Gent, Ottogracht nr. 2.

Oorlogsmonument dat een expressief strijdvaardige, naakt manfiguur voorstelt die enkel een lendendoek draagt. In 1920 opgericht als hulde aan de heldhaftige slachtoffers verbonden aan het vroegere Koninklijk Atheneum van Gent.

Oorlogsmonument WO I voor de slachtoffers van Gentbrugge, Meersemdries.

Bronzen figuratie beeld met sterke expressieve symboliek van de hand

van de Gentse beeldhouwer Domien Ingels. Op een gehalveerde zuil staat een engel of overwinningsgodin, die de vrede symboliseert.

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Sint-Amandsberg, Antwerpsesteenweg.

Expressief monumentale beelden-groep, representatief voor het oeuvre van de gekende beeldhouwer Aloïs de Beule. Op een hoge arduinen sokkel staat een allegorisch beeld van de overwinningsgodin. Tegen de zuil staan drie levensgrote beelden in arduin, voorstellend een soldaat, een opgeëiste arbeider en een burger.

> Geraardsbergen

Oorlogsmonument voor de gesneuvelden, soldaten, burgerlijke slachtoffers en opgeëisten van WO I en de gesneuvelden en weerstanders van WO II van Geraardsbergen, met inbegrip van het oudere waterbassin met fontein uit 1894, Stationsplein.

Beeldengroep met sterk geladen symboliek en emotie, enerzijds van vaderlandsliefde en heldenmoed en anderzijds van pijn en rouw. Representatief voorbeeld voor het oeuvre van beeldhouwer Jules Vits uit Melle. Het oorlogsmonument werd geïntegreerd met een waterbassin met fontein, dat in 1884 werd gebouwd voor de watervoorziening van de brandweer bij eventuele brand in de benedenstad.

> Hamme

Oorlogsmonument WO I en II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Hamme, Koning Albertplein
Monumentale figuratieve bronzen beeldengroep van hoge artistieke kwaliteit uitgebeeld met sterke expressie en emotionele lichaamstaal. Het is van de hand van de Antwerpse beeldhouwer Karel Schuermans, die ook de uitbreiding van 1951 realiseerde.

> Kruishoutem

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Kruishoutem, Markt.
Artistieke beeldengroep uitgewerkt in witte steen van de hand van beeld-

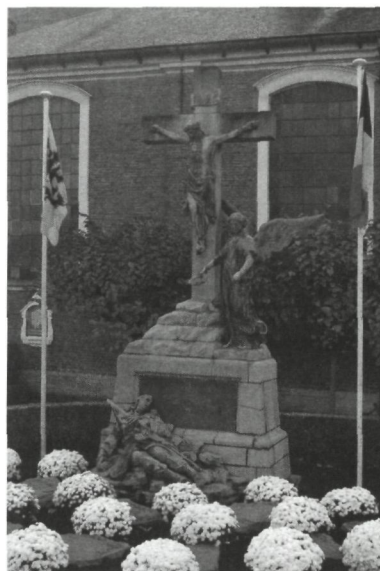
houwer Anton Van Parijs uit Deinze. De serene en mystieke uitstraling van de figuren is representatief voor het werk van Van Parijs; die zijn oorlogsgedenktekens 'vredesmonumenten' noemt als aanklacht tegen elk oorlogsgeweld.

> Lebbeke

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Wieze, Kerkhofstraat.
De architect en uitvoerder was G. Gaudier-Remboux uit Ecaussines die heel wat oorlogsmonumenten realiseerde. Het bronzen beeld van de heldhaftige soldaat is het werk van S. Bastin, een beeldhouwer uit Wallonië.

> Lochristi

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Lochristi, Dorp-Oost.

Representatief thematisch werk van de Gentse beeldhouwer Aloïs De Beule. De beeldengroep, bestaande uit een gekruisigde Christusfiguur, een wakende engel en een stervende soldaat, wordt uitgebeeld in een realistische, expressieve stijl met sterke symboltaal. Lijden en religie worden verbonden met de opoffering voor de overwinning en de vrijheid voor het vaderland.

> Lovendegem

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Lovendegem, Kerkstraat.

Gedenkteken van de hand van de Brugse beeldhouwer Gustaaf Pickery. Representatieve voorstelling van een fiere soldaat die met zijn rechterhand een brullende leeuw bedwingt. Op de sokkel staat een politiek geladen tekst, een vers uit het volkslied *De Vlaamse Leeuw*.

> Merelbeke

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Merelbeke, Hundelgemsesteenweg.

Expressieve heroïsche beeldengroep representatief voor de Gentse beeldhouwer Aloïs De Beule. Het thema van de soldaat en de leeuw, die een adelaar vertrappelen, komt meermaals voor in de oorlogsmonumenten van de beeldhouwer.

> Moerbeke

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Moerbeke, Bevrijderstraat
Gedenkteken opgericht in 1920 van de hand van de Gentse beeldhouwer Geo Verbanck. Het expressieve beeld van een jonge krachtige man op blote voeten, een opgeëiste, getuigt van het artistieke vakmanschap van de beeldhouwer. Na WO II werd op de achterzijde een bronzen plaat aangebracht waarop de namen van gesneuvelden en van de weerstanders staan.

> Ninove

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden, weggevoerden en weerstanders van Ninove, Kerkplein.
Artistiek opgebouwd memoriaal met een symbooltaal die de nadruk legt op overwinning en roem, gesigneerd DEVILLE A. De gevleugelde engel of overwinningsgodin met lauwerkrans en zwaard beklemtoont de gedachte aan zege en heldenmoed, een typische symboliek voor een militair gedenkteken.

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Meerbeke, Halsesteenweg.

Groots monumentaal complex uit natuursteen opgebouwd rond een artistieke beeldengroep, opgericht in 1926. Het stelt een dood opgebaarde sol-

daat voor met aan de linkerzijde een treurende vrouw met kind en aan de rechterzijde een geknielde treurende man. Het gedenkteken toont de grote impact van de oorlog op het familiale leven van de burger.

➤ Sint-Gillis-Waas

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Sint-Gillis-Waas, Kerkstraat. Het gedenkteken uit 1921 is opgebouwd uit een grote stèle waartegen een bronzen plaat staat met verheven beeldhouwwerk, voorstellende een heldhaftig vrouwenfiguur met vaandel. Het is een werk van de gerenommeerde Belgische kunstenaar Alfred Courtens, die heel wat grote standbeelden realiseerde onder meer van Albert I op de Kunstberg in Brussel en van Leopold II in Oostende. Alfred Courtens verbleef met zijn vader, kunstschilder Frans Courtens, een tijd lang in Sint-Gillis-Waas.

➤ Sint-Lievens-Houtem

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden van Sint-Lievens-Houtem, Marktplaats. Het gedenkteken is een typevoorbeeld van gedenkzuilen zoals die werden opgericht in de kleinere dorpen. Het oorlogsgedenkteken is het initiatief van de plaatselijke pastoors. Het bevat een religieus geladen boodschap door de gebeitelde teksten met twee citaten van de Belgische kardinaal Mercier en een citaat van priester F. Marciani.

➤ Sint-Niklaas

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers

van Sinaai, Edgard Tinelstraat.

Gestileerd herdenkingsmonument opgebouwd rond het levensgrote beeld van een H. Hart. Aan weerszijden zitten twee figuren, een vermoeide rustende soldaat en een treurende vrouw. De H. Hartdevotie was tijdens het interbellum bijzonder populair. Het monument is een ontwerp van bouwmeester Van der Gucht uit Antwerpen en werd beeldhouwd door een lokale steenkapper CH. Willems uit Lokeren.

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden, gemartelden en opgeëisten van Sint-Niklaas, Houtbriel. Architecturaal imposant oorlogs-gedenkteken in blauwe hardsteen waarop meer dan levensgrote bronzen beelden staan. Beeldengroep met geladen symboliek van enerzijds vaderlandslievendheid en anderzijds van verdriet en wanhoop, troost zoekend in de religie van het H. Hart. Het monument, ingehuldigd in 1926, is een

ontwerp van de Antwerpse beeldhouwer Bruno Gerrits.

➤ Stekene

Twee oorlogsmonumenten WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Kemzeke, Kemzeke-dorp.

Twee monumenten afzonderlijk opgericht door de Oud-strijders en het gemeentebestuur van Kemzeke. Het herdenkingsmonument van WO I stelt een rechtopstaande soldaat met geweer voor en aan zijn voeten ligt een leeuw. Het is ontworpen door René Rooms uit Stekene en werd vervaardigd door de bekende steenkapper Roland Rombaux uit Ecaussines. Het herdenkingsteken van WO II is opgebouwd uit drie arduinen platen. Een centrale bronzen plaat stelt een afbeelding van een engel voor met in de armen een gesneuvelde jongeling.

Oorlogsmonument WO I en II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Stekene, Dorpsstraat.

Bovenop een hoge arduinen obelisk staat een wijd gevleugelde witte engel als teken van overwinning en van de opoffering van de gesneuvelden voor het vaderland. Het monument van 1920 werd gefinancierd deels door de Vlaamsche Oud-Strijdersbond en de rest door de inwoners van Stekene. Met latere toevoeging van de namen van de slachtoffers van WO II.

➤ Waarschoot

Oorlogsmonument WO I voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Waarschoot, Hovingen.

Representatief voorbeeld voor het oeuvre van beeldhouwer Jules Vits uit

Melle. Het figuratieve werk bestaat uit een bronzen Heilig Hartbeeld op een sokkel, met aan de voet een vallende Belgische soldaat in uitrusting. Symboliek van vaderlandsliefde en heldenmoed en anderzijds van verdriet en wanhoop, troost zoekend in de religie van het Heilig Hart. Na de brand in de parochiekerk werd het monument verplaatst naar de gemeentelijke begraafplaats.

> Zele

Oorlogsmonument WO I en WO II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Zele, Koningin Astridplein. Imposant en sterk architecturaal gedenkteken van 1923. Sterke symboliserende en geladen beeldentaal door het levensgrote beeld van de vredesmaagd of engel en aan de voet een stervende soldaat. In 1948 werd het monument zijwaarts vergroot en werden de namen van de slachtoffers van WO II toegevoegd. Symboliek en uitbeelding zijn representatief voor het oeuvre van de beeldhouwer Aloïs De Beule, die in Zele was geboren.

> Zottegem

Oorlogsmonument WO I en II voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Zottegem, Heldenlaan. Imposant heldenmonument met expressieve beeldengroep in brons opgericht in 1921 als hulde aan twee terechtgestelde medeburgers, Léonce Roels, notaris en Disideer vanden Bossche, ijzerenwegbediende en voor de vele doden van de stad Zottegem. De notarissen hadden een groot deel van het praalmonument gefinancierd als huldebetoon aan hun confrater. Het is een ontwerp van beeldhouwer Jules Vits uit Melle.

> Zulte

Oorlogsmonument WO I en WO II en vrijheidsboom voor de gesneuvelden en burgerlijke slachtoffers van Machelen, Dorpstraat. Herdenkingsmonument met vrijheidsboom, een moeraseik, tussen 1920 en 1925 opgericht voor de gesneuvelde dorpelingen en voor de opgeëisten van Machelen. Het is een kenmerkend stilistisch ontwerp van beeldhouwer Antoon Van Parijs uit Deinze. Mys-

tiëk geladen gedenkteken in witte steen, voorstellend *De verlossing van de geboeide opstandeling*. Een jonge sterke man met gebalde vuisten op de rug maakt zich los uit de materie van de sokkel. De figuur veruiterlijkt het symbool van het verzet tegen oorlogsgeweld.

Greet Plomteux

VOORMALIGE GOUVERNEURSWONING TE ANTWERPEN VOORLOPIG BESCHERMD

Vlaams Minister Geert Bourgeois besliste op 1 oktober 2010 om de voormalige Gouverneurswoning, gelegen aan de Koningin Elisabethlei 26 in Antwerpen voorlopig te beschermen. De bescherming wordt gemotiveerd door de historische en meer bepaald de historisch stedenbouwkundige en de architectuurhistorische waarde en de artistieke waarde.

Het huis von der Becke, alias gouverneurswoning, is een levendige illustratie van de Duitse aanwezigheid in Antwerpen, die zich in de 19de en het begin van de 20ste eeuw tot een hechte kolonie ontpopte. Haar voor-geschiedenis klimt op tot in de 13^{de}

eeuw met hoogtepunten in de 16de en een heropbloei na de heropening van de Schelde in 1796. Gedurende heel de 19de eeuw en dit tot 1914 kende Antwerpen een goed gestructureerde kolonie van ondernemende Duitse handelslui en financiers met grote impact op het economisch-financieel, het cultureel en het sociaal leven. Vanaf het begin van de 19de eeuw werden verschillende Duitse handelshuizen gesticht, zo ook door de familie von der Becke, die bij de eerste import van petroleum was betrokken. Van het zakelijk succes en bijhorend aanzien van de Duitse kolonie getuigen onder meer vele luxueuze herenhuizen. Een van deze getuigen is het huis von der Becke. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd aan de toonaangevende positie van de kolonie abrupt een einde gemaakt. Vele Duitsers werden opgepakt en Duitse huizen en firma's vernield. Het heren-huis von der Becke bleef hiervan gespaard. In de recente geschiedenis van het provinciebestuur speelt het heren-huis voor zoverre een rol dat de aankoop door het rijk van verschillende panden aan de Koningin Elisabethlei, inclusief nr. 26, de oprichting van een provinciaal administratief centrum met bijhorende gouverneurswoning in laatstgenoemde voor ogen had.

Het verhaal achter de zogenaamde gouverneurswoning is illustratief voor de stedenbouwkundige evolutie van

de omringende stadswijk, die in kern teruggaat tot in de 13de eeuw, in de 16de het voorwerp uitmaakte van een verkavelingsplan doch pas in de 19de eeuw na de afbraak van de Spaanse wallen volop tot ontplooiing kwam. In de aanwezige parken, het straten-tracé, de huizenbouw en de grote tuinen zijn hiervan talrijke sporen terug te vinden.

In de 13de eeuw was dit buitengebied onderdeel van het *Papenmoer*, een afgelegen stuk moerasland met als enige bebouwing een leprozerie. Op deze plek verrees later het buitengoed Valkenburg dat op zijn beurt werd vervangen door het huidige Harmoniepark. De driehoek tussen Koningin Elisabethlei, Prins Albertlei en Mechelsesteenweg was eind 14de - begin 15de eeuw al in gebruik als galgen-veld; in 1754 werd het omgevormd tot wandelplaats, ca. 1802 in geometrische stijl heraangelegd en voorzien van een kwekerij, vanwaar de naam *Warande*, en in 1877-78 veranderd in een landschapspark, het huidige Koning Albertpark.

Door de verkavelingspolitiek van Gilbert Van Schoonbeke, aangevat in de eerste helft van de 16de eeuw, werden

in deze buurt op grote schaal gronden verkaveld voor de oprichting van *hoven van plaisantie*. Vanaf 1850 werd het landelijk karakter hiervan progressief verstedelijkt door de inplanting, vooral langs uitvalswegen en hoger genoemde parken, van schitterende herenhuisen met bijhorende parktuin. Slechts een handvol daarvan bleef bewaard. Een van de best bewaarde exemplaren, waarvan zowel de woning als het omringende park nog bestaan, is het voormalige huis van der Becke, alias gouverneurswoning.

Het gebouw werd opgericht naar ontwerp van 1912 door architect Joseph Hertogs. Het werd opgetrokken in eclectische stijl met sterke neo-Lodewijk XVI-inslag die we vooral terugvinden in de uitwendige vormgeving. Het interieur werd naar de mode van de tijd en de beurs van de bouwheer rijkelijk aangekleed. De diverse salons evenals de centrale hal werden in verschillende, toen gangbare neostijlen ingericht: neobarok, neorenaissance, neogotiek, neoclassicisme. Uit de periode dat bouwheer Max von der Becke het huis zelf bewoonde zijn er geen verbouwingen of aanpassingen gekend. Zijn opvolger, scheepsbouwer Maurice Herbosch die het pand om-

streeks 1937 kocht, verbouwde het nauwelijks. Enkele artistieke bijdragen aan het interieur moeten ca. 1941 worden geplaatst. Zij doen geen afbreuk aan het bouwconcept van 1912 en de uit die periode daterende interieurinrichting.

De omvang van het huis, zijn plan-indeling met dubbelhuisopstand, een bel-etage met schitterende leefruimten en een bovenverdieping met ruime slaapvertrekken voor de bouwheer, zijn gezin en zijn gasten, een souterrain met dienstvertrekken en een mansarde waar het (inwonende) personeel leefde en vooral werkte, het dubbele circulatiecircuit, de rijkelijke aankleding van de pronkvertrekken, de functionele doch sobere inrichting van de dienstvertrekken en de omringende parktuin geven een goed beeld van de levensstijl, omgezet in architectuur, van de toenmalige hogere klasse. Het huis is ook representatief voor het zeer omvangrijke oeuvre van bouwmeester Joseph Hertogs, die onder zijn clientèle meerdere leden van de gegoede bourgeoisie, o.m. vele Duitse ingezetenen, telde en wiens architectuur een blijvende stempel op het Antwerpse stadsbeeld drukte.

Het herenhuis van der Becke/Herbosch alias gouverneurswoning is een toonbeeld van *Gesamtkunst* in de burgerlijke architectuur uit de belle époque. In de geest van het eclectisme worden verschillende neostijlen harmonisch samengebracht, zowel wat de uitwendige vormgeving en de materialisatie van de constructie alsook wat de inrichting, afwerking en aankleding van het interieur betreft. Voor de opbouw van het geheel en de vormgeving van het exterieur werden voornamelijk elementen aan het classicisme en de Lodewijk XVI-stijl ontleend. Opvallend is de grote aandacht die uitgaat naar de materiaalpolychromie van de buitengevels - een combinatie van bak-, zand- en hardsteen - die dan weer aan de traditionele bouwstijl refereert. Voor de inrichting van de salons, de centrale hal en de trapzaal wordt teruggegrepen naar de gotiek, de renaissance en de barok met bewaarde vloeren, schoorsteenmantels, wand-

bekledingen, plafonds. In het interieur werden ook gerecupereerde antieke stukken geïntegreerd. De artistieke toevoegingen uit de periode circa 1941 zoals een sculpturaal uitgewerkte fries, goudleder of figuratieve glas-in-loodramen zijn in dezelfde zin uitgevoerd en zijn een verrijking van de interieurinrichting uit de periode circa 1912. De meeste namen van kunstenaars en ateliers die hier aan het werk zijn geweest zijn nog niet achterhaald; mogelijk komen ze in een verdere onderzoeksfase aan het licht.

Patricia Van Vlaenderen

SPORT NAUTIQUE

De bescherming van de het clubhuis *Sport Nautique* sluit aan bij de jaarlijkse Open Monumentendag waarvan in 2010 het thema 'De vier elementen' was. Ruimte & Erfgoed - Afdeling West-Vlaanderen besteedt hierbij aandacht aan het subthema water, één van de vier elementen. Meer specifiek betreft het hier, in de verder evoluerende democratisering van de maatschappij, het ontstaan vanaf de tweede helft van de 19de eeuw van roeiclubs.

De *Sport Nautique* is een uniek voorbeeld van dergelijk clubhuis. Het ligt langs een bocht van het kanaal Brugge-Oostende in de nabijheid van de spoorwegbrug (Brugge-Blankenberge) en de Scheepsdalebrug en paalt aan de oostkant aan het 7 ha grote natuurgebied het Waggelwater. De aanzet tot de Brugse roeiclub wordt gegeven door het inrichten van een roeiwedstrijd op 26 juli 1869 naar aanleiding van de jaarlijkse gemeentefesteen. Na meerdere locaties aan

de rand van de Brugse binnenstad verhuist de roeiclub definitief naar het kanaal. In 1907-1908 wordt het clubhuis, ontworpen door architect Etienne Timmer (Brugge) en tevens lid van de roeiclub, gerealiseerd. Het gebouw bestaat uit een hoge loods en op de verdieping een clublokaal, bureau en kleedkamer. In 1913 wordt aan de noordzijde een conciërgewoning bijgebouwd.

Het gebouw is opgetrokken in een zogenaamde chaletstijl, een romantische stijl geïnspireerd op het (houten) Zwitserse chalet. Hier wordt vrij omgegaan met bouwelementen die het uitzicht van een chalet moeten suggereren zoals overstekende daken, imitatie-vakwerkbouw, balkons, versierde windveren en bebording zoals die ook bij de *Sport Nautique* zijn toegepast.

Het karakteristieke van het gebouw, opgetrokken in een eerder sobere baksteenarchitectuur, ligt vooral bij de opvallende afwerking van de voorgevel. Deze wordt getypeerd door pseudovakwerk, het gevelbrede en omlopende balkon en de overstekende dakranden gedragen door een opvallende, groots uitgewerkte houten constructie. Hoge standjukkens dragen onder meer de open dakstoel van de brede dakranden. De contrasterende witte beschildering van de ganse houten constructie maakt het geheel tot een echte blikvanger. Pittoresk is de afwerking rondom rond van de dakrand met verzorgd uitgesneden, houten bebording.

Het gaaf bewaarde clubhuis is een belangrijke getuige van de roeisport en een unicum in zijn soort en vervult nog steeds, en dit al meer dan 100 jaar de oorspronkelijke functie. Het illustreert een vorm van vrijetijdsar-

chitectuur inspelend op de behoefte van een groeiend aantal mensen dat de roeisport bedrijft. Omwille van de beeldbepalende en riante ligging is het clubhuis tevens een opvallend merkpunt langs het kanaal.

Patricia Van Vlaenderen

DE VOORMALIGE OOG-, NEUS-, OOR EN KEELKLINIEK TE BRUGGE

De bescherming van de neogotische gebouwen van de voormalige oog-, neus-, oor- en keelkliniek sluit aan bij de Open Monumentendag 2009 met als thema 'Zorg'. De kliniek, onderdeel van het oude Sint-Janshospitaal, vormt een uitbreiding van de reeds in 1942 beschermde gebouwen op de historische site. Samen met het middeleeuwse hospitaal en de 19de-eeuwse ziekenzalen omkadert de kliniek een binnenplein met onder meer een in 1999 aangelegde kruidentuin. Op de kaart van Marcus Gerards (1562) staan hier al een aantal huizen, waaronder de rij aan de Mariastraat getekend. Deze worden in 1817 heringericht als kraamkliniek. In 1892 worden twee woningen aan de Goezepuistraat herbestemd tot kostschool voor 'verloskundige leermeisjes'. In 1913 worden de panden van de vroegere materniteit aan de Mariastraat,

met behoud van de 16de-eeuwse gevels, bijna integraal vervangen door een nieuw gebouw ten behoeve van een oogkliniek. Ontwerper is architect Jules Coomans die ook instaat voor de herstelling van de 16de-eeuwse gevels. In 1932 wordt ernaast de nieuwe neus-, oor- en keelkliniek gehuisvest, deels in een nieuwbouw met gevel in neogotische stijl, deels geïntegreerd in de woningen met 17de-eeuwse trapgevels op de hoek van de Heilige-Geeststraat met de Goezeputstraat.

De 16de-eeuwse gevelrij, op historiserende wijze gerestaureerd in 1913 is typerend voor de Brugse gotiek met toepassing van doorlopende traveenissen, kruisvensters en maas-

werk. Daarachter ligt het gebouw van architect Jules Coomans ontworpen in een historiserende stijl geïnspireerd op de Brugse traveetypes. De rijke architectuur wordt aan het binnenplein gekarakteriseerd door loggias en gaanderijen onder bakstenen kruisribgewelven. Het interieur met nog een 16de-eeuwse kern heeft een verzorgde afwerking bij de vloeren, deuromlijstingen, schrijnwerk en binnenluiken met fijn gedetailleerd hang- en sluitwerk. Achter de 17de-eeuwse trapgevels op de hoek met de Goezeputstraat zitten enkele 19de-eeuwse interieurelementen zoals marmeren schouwen en plafonds met lijstwerk.

De kliniek is een merkwaardig en gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een hospitaalgebouw uit het begin van de 20ste eeuw. Het getuigt van een doordachte planaanleg uitgevoerd in een typisch Brugse neogotische stijl, geïnspireerd op en met integratie van de 16de-eeuwse, lokale voorbeelden. Daarmee beantwoordt de stijl volledig aan de toenmalige restauratiefilosofie van het Brugse stadsbestuur dat het 'middeleeuwse' straatbeeld wenst te behouden en te evoceren.

Literatuur

Peter Van den Hove

DE VISIE VAN DE VIJAND. WERELDOORLOG I DOOR DE OGEN VAN DUITSE FOTOGRAFEN

Bij de start van de Eerste Wereldoorlog werd ook de propagandamachine op gang getrokken. Heel wat fotografen werden naar het front gestuurd om de successen van de eigen soldaten en nederlagen van de vijand vast te leggen. Beelden van de oorlog moesten de interesse en steun van de bevolking opwekken en behouden.

Der grosse Krieg in Bildern was een Duits propagandatijdschrift dat van 1915 tot oktober 1918 de oorlog in beeld bracht. Met onderschriften in vijf of zes talen richtte het zich op een internationaal publiek. *De visie van de vijand* brengt een selectie van die beelden. Hoe keek de Duitse bezetter naar de grote oorlog? Wat haalden de Duitse oorlogsfotografen voor hun lens? Hoe gekleurd is hun blik?

De auteur selecteerde met veel zorg de beelden voor dit unieke kijkboek. Alle aspecten van de Eerste Wereldoorlog komen er in aan bod: de oorlog op het land, in de lucht en op zee, het soldatenleven, de militaire uitrusting, de bevoorrading, het leven aan de verschillende fronten... De foto's zijn belangrijke getuigen, ze bieden ons

een vernieuwende en controversiële blik op de Eerste Wereldoorlog. Door de ogen van de Duitse bezetter en zijn bondgenoten.

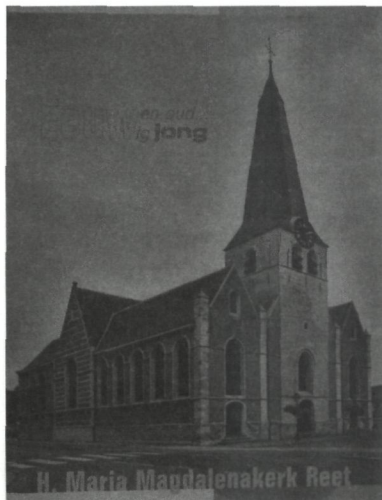
D'HAESELEER P., *De visie van de vijand. Wereldoorlog I door de ogen van Duitse fotografen*, Leuven, 2010. Uitgeverij Davidsfonds, 248 p., ISBN 978 90 5826 737 5 € 32.50

Michel Lemmens

EEUWEN OUD... EEUWIG JONG. H. MARIA MAGDALENAKERK REET

In de periode 1990-2000 werd de Maria-Magdalenerkerk van Reet grondig gerestaureerd, ook al was het zeker de betrachting van de architecten om hierbij 'zachte' technieken toe te passen. Negen jaar later, in 2009, werd met de oplevering van het orgelproject ook figuurlijk een 'orgelpunt' gezet achter de hele restauratiecampagne.

Het bijzonder waardevolle orgel van Reet stamt uit het jaar 1714 en werd vervaardigd door Christiaan Penceler, een van oorsprong Duitse orgelmaker die naar de Zuidelijke Nederlanden emigreerde. Na een passage in Ant-

werpen vestigde hij zich te Leuven, later te Mechelen, en uiteindelijk te Meerhout bij Turnhout. Meerhout was ook de plek van zijn huwelijk en zijn overlijden in 1736. Tussen 1708 en 1732 ontloopte Penceler een intense activiteit in Brabant en de Kempen. Hij oefende een grote stilistische invloed uit via zijn leerlingen, waarvan Jacob Verbueken de belangrijkste was.

Met het orgelproject te Reet werd een royaal tweeklaviersorgel van Penceler terug tot leven gewekt. In 2000 werden, in een eerste fase, de orgelkast en de windlade van het Hoofdwerk gerestaureerd, en werden er – naar historisch model – nieuwe manualen vervaardigd. Uitvoerder was de firma Nijs & Zonen uit Nieuwerkerken. In 2008-2009 werden alle nog resterende werken uitgevoerd door de firma Schumacher uit Baelen a/d Vesder, dit alles naar een ontwerp van orgeldeskundige Jozef Braekmans. Een aantal latere transformaties die afbreuk deden aan de intrinsieke waarde van het orgel werden ongedaan gemaakt. Daarentegen werden bepaalde elementen, afkomstig van eerder uitgevoerde transformaties wel als waardevol beoordeeld, en dus behouden in de nieuwe toestand. Zo bevat het orgel thans een vroeg-19de-eeuwse windlade op het Hoofdwerk, en bleef er niet alleen een schat aan oorspronkelijk Penceler-pijpwerk bewaard, maar ook pijpen van Van Peteghem (1779), Paul en Henri Van Overbeek (1815) en van

Theodoor Smet (1831). De som van dit alles resulteert weliswaar niet in een strikte reconstructie, maar wel in een consistent geheel. De klank van het orgel is rijk aan kleuren en boventonen. Het orgel klinkt voornaam, maar niet opdringerig.

Naar aanleiding van de inhuldiging van het gerestaureerde orgel verscheen er een boek over de Maria-Magdalenerkerk van Reet, uitgegeven door de plaatselijke vzw Orgelfonds, met bijdragen van diverse auteurs. Eugene Costermans schetst de kerkelijke geschiedenis van de parochie Reet. Vervolgens beschrijft architect Sander Peters de geschiedenis van de kerk van Reet en geeft hij inzage in het bouw-historisch onderzoek, terwijl architect Toon Saldien een overzicht geeft van de uitgevoerde restauratiewerken. Uitgebreid is de bijdrage van Luc Van de Perre en Edward Broeckx over de geschiedenis en de restauratie van het Penceler-orgel. Tenslotte geeft Edward Broeckx gedetailleerd uitleg over de diverse kerkschatten.

Eeuwen oud... Eeuwig jong. H. Maria Magdalenerkerk Reet, 2010, 122 p., ill. Deze publicatie kan besteld worden door overschrijving van 30 € (incl. verzending), met vermelding 'boek H. Magdalenerkerk' op het rekeningnummer 401-2028001-40 van de vzw Orgelfonds, Eikenstraat 56, 2840 Reet.

Tentoonstellingen

Persbericht

DE WERELD VAN LUCAS CRANACH. EEN KUNSTENAAR UIT DE TIJD VAN DÜRER, TITIAAN EN MASSIJS

Meer dan 50 schilderijen en een 100-tal gravures en tekeningen van Lucas Cranach de Oude worden gepresenteerd in relatie tot kunstwerken van tijdgenoten. Het is de eerste tentoonstelling die ooit in een Benelux-land gewijd is aan deze meester van de noordelijke renaissance. Lucas Cranach de Oude (1472-1553) is een van de populairste kunstenaars van de noordelijke renaissance. Zijn portretten van Luther en zijn zinnelijke naakten behoren tot het collectieve geheugen. Buiten Duitsland heeft men echter slechts een vaag idee van de ongelooflijke veelzijdigheid van zijn creatieve activiteit. Nooit eerder werd in de Benelux een overzichtstentoonstelling aan hem gewijd.

The World of Lucas Cranach zoomt in op de invloeden die Cranach onderging, te beginnen bij zijn reis door Vlaanderen (1508), waar hij in contact kwam met de recentste ontwikkelingen in de kunst van de Nederlanden. Bijna vijftig jaar lang was Lucas Cranach in Wittenberg verbonden aan het hof van de keurvorst van Saksen. Als zodanig ontmoette hij enkele van de belangrijkste persoonlijkheden van die scharnierperiode van de geschiedenis, van Karel V en Margaretha van Oostenrijk tot Martin Luther. Cranachs portretten van deze persoonlijkheden en een confrontatie van zijn werken met die van collega's uit Duitsland, de Nederlanden en Italië, maken duidelijk hoe sterk het leven van deze kunstenaar verweven was met het politieke en culturele gebeuren in Midden-Europa. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt aangegevoeld hoe Cranach te werk ging in zijn atelier in Wittenberg, een werkplaats die met haar enorme productiviteit

een belangrijke factor voor zijn succes vormde.

De tentoonstelling is grotendeels chronologisch opgebouwd. Ze begint bij de eerste werken van Cranach die we kennen. Dit expressieve oeuvre, ontstaan in Wenen omstreeks 1500, wordt vergeleken met de toonaangevende houtsneden van Albrecht Dürer. Tegelijk wordt aan de hand van werk van Albrecht Altdorfer en Jörg Breu aangegevoeld dat Cranach een sleutelrol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de kunst van de zogeheten Donauschool. Het tweede deel van de tentoonstelling is gewijd aan de tijd na 1505, het jaar waarin Cranach werd benoemd tot hofschilder van de keurvorst van Saksen. Rivaliserend met Hans Burgkmair en Albrecht Dürer maakte Cranach tijdens zijn eerste jaren in Wittenberg een aantal houtsneden die zowel technisch als thematisch ronduit spectaculair zijn. In deze periode kwam hij ook in contact met kunst uit de Nederlanden en uit Italië. Daar gaat de tentoonstelling onder meer op in door werk te tonen van Quinten Massijs, Bernard van Orley en Francesco di Francia. De afbeeldingen van de deugdzame Lucretia vormen de opstap voor een volgende afdeling, gewijd aan Cranachs naakten. Het referentiekader van deze werken, die als geen ander het beeld van zijn creatieve activiteit hebben bepaald en waarin hij zich zowel inhoudelijk als stilistisch bijzonder eigenzinnig toont, wordt gevormd door werk van kunstenaars als Jacopo

Lucas Cranach, gravure met *De melancholie*
(© Colmar, Musée d'Unterlinden)

de'Barbari, Lucas van Leyden en Albrecht Dürer.

De aandacht gaat zowel naar de thematische verscheidenheid als naar het succes van Cranachs naakten. Dat dit deel van zijn oeuvre zo insloeg, is beslist te wijten aan het feit dat erotische en moreel-didactische elementen hier onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De laatste sectie van de tentoonstelling is gewijd aan de reformatie, waarvan Cranachs werken mee het beeld bepaald hebben dat we vandaag van deze periode hebben. Cranach bediende beide confessionele kampen op hun wenken: hij schilderde net zo goed portretten van Luther en van zijn aanhangers als van zijn tegenstanders, en bracht even gezwind de nieuwe protestantse leer in beeld als dat hij thematisch conventionele opdrachten van de bestaande kerk aanvaardde. Bovendien was hij de eerste om bepaalde elementen van de toen populaire thematiek van de 'vrouwenmacht' aan het paneel toe te vertrouwen.

Niet alleen het geschilderde, ook het grafische oeuvre van Cranach is op de tentoonstelling goed vertegenwoordigd. Naast een reeks belangrijke tekeningen krijgt de bezoeker een veertigtal prenten van de meester te zien; enkele daarvan zijn unieke exemplaren. De ongeveer vijftig schilderijen werden met zorg uitgekozen. Daar hoort uiteraard het oudste werk op paneel bij dat we van Cranach kennen, de *Kruisiging* van ca. 1500 die lang in het Schotstift in Wenen hing, maar ook de beroemde *Marteldood van de heilige Catharina* uit Boedapest. Verder zijn schilderijen te zien die zelden of nooit de reis naar een tentoonstellingsruimte maken, zoals de triptiek met een portret van de Saksische hertog Georg met de Baard, die sinds zijn ontstaan in 1534 in de dom van Meißen hangt.

De tentoonstelling loopt nog tot 23 januari 2011 in het Paleis van Schone Kunsten Bozar in Brussel, ingang Koningstraat. Open van dinsdag tot zondag van 10 tot 18u en donderdag tot 21u. Catalogus te koop in de museumshop van de Bozar

Studiedagen

Werner Wouters

ARCHEOLOGIE EN PUBLIEK

Op 9 oktober 2010 organiseerden de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Zeeland een grensoverschrijdende studiedag in IJzendijke, provincie Zeeland, met als thema *Archeologie en Publiek*.

De voormiddag bestond uit diverse plenaire toelichtingen. De namiddag was gereserveerd voor vier workshops, respectievelijk gewijd aan Onderwijs, Media, Musea en Verbeelding. Elke deelnemer kon deelnemen aan twee van deze workshops. Ondergetekende koos voor de workshops Verbeelding en Media. In de vooravond werd dan een cultuurhistorische wandeling gemaakt in IJzendijke, voorafgegaan door een toelichting: *IJzendijke, Bolwerk van de Staats Spaanse Linies*. In de voormiddag verwees gedeputeerde cultuur van de Provincie Zeeland, de heer Van Waveren, in zijn uiteenzetting naar artikel 9 van de Conventie van Malta, waarin aandacht wordt gevraagd voor de musea, het onderwijs en de media als instrument om het zogenaamde maatschappelijke draagvlak van de archeologische erfgoedzorg te verbreden. In de provincie Zeeland werd in 2009 bovendien de onderzoeksagenda vastgesteld, met aandacht voor de zelfstandige admiraliteit Zeeland, met implicaties voor ondermeer de onderwaterarcheologie. De gedeputeerde externe relaties van de Provincie West-Vlaanderen, mevrouw Titeca-Decraene, gaf een overzicht van cultuurhistorische projecten die het sterk engagement benadrukken tussen de provincie West-Vlaanderen, de provincie Zeeland en Frankrijk. De eerste samenwerking kwam voort uit het Euregioproject Scheldemond. Vanaf 1991 werden de Europese Interreg projecten van I t/m IV ten uitvoer gebracht, gestuurd door de "Scheldemondraad", vakgroep cultuur. In totaal werden 183 miljoen euro

Europese middelen gebruikt, verspreid over ongeveer 250 projecten in Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Zeeland en Noord-Frankrijk. Sinds kort wordt er in dit verband samengewerkt met de provincie Noord-Brabant.

Het tweede gedeelte van de voormiddag werd gewijd aan de archeologische regelgeving. Robert van Dierendonck (Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland) ging in op de Wet op de Archeologische Monumentenzorg van 2007 en de implementatie daarvan in de provincie Zeeland. Zo heeft de provincie Zeeland beleidsinstrumenten ontwikkeld, waaronder de Archeologische Monumentenkaart (AMK), de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) – een zogenaamde kansenkaart, de meldingsprocedure aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in functie van het up-to-date brengen en houden van ARCHIS, een databank met gegevens van het Archeologisch Erfgoed en het opstellen van een onderzoeksagenda. Deze instrumenten gelden voor gemeenten die geen eigen archeologiebeleid ontwikkelen. Gemeenten met een archeologische dienst kunnen van deze provinciale instrumenten afwijken. Spreker gaf als voorbeeld de gemeente Borsele. Op de AMK zijn beschermde archeologische monumenten aangeduid, waarvoor de RCE bevoegd is. De AMK van Zeeland neemt tevens gebieden met hoge archeologische en archeologische waarde over die in bestemmingsplannen zijn opgenomen. Deze bestemmingsplannen zijn het ruimtelijk kader, waarbinnen aanlegvergunningsaanvragen hun plaats kennen. In ieder geval blijft het bewaren van het archeologisch erfgoed in situ de prioriteit. De IKAW van Borsele is opgedeeld in 4 rubrieken: zones met hoge, middelhoge, lage en zeer lage verwachtingswaarde. Deze verwachtingswaarden zijn verankerd in gemeentelijke bestemmingsplannen, die op hun beurt het kader vormen voor aanlegvergunningsaanvragen. In Borsele gelden een aantal criteria die de noodzaak van archeologisch onderzoek genereren in het kader van ontwikkelingsprojecten en bestemmingsplannen. Onderzoek wordt gevraagd voor

bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden het maaiveld, voor de AMK-monumenten geldt een minimum oppervlaktecriterium van 30 m², voor waarden op de IKAW geldt een oppervlaktecriterium van minimum 100 m². Deze kaarten worden bijgewerkt met de resultaten van recent onderzoek, informatie uit luchtfoto's, het actueel hoogtebestand Nederland en de Cultureel-Historische Hoofdstructuur (wegen, dijken, ...) zoals vermeld in de Onderzoeksagenda. Archeologisch onderzoek wordt niet gevraagd in geval de ingreep onder de criteria hierboven vermeld valt, en in gevallen van herbouw met eenzelfde oppervlakte. De gemeenten kunnen zoals vermeld een eigen beleid voeren, dat afwijkt van het provinciale beleid. Er zijn op dit ogenblik 4 gemeenten in Zeeland met een archeologische dienst: de gemeente Schouwen-Duiveland en de Walcherse Archeologische Dienst (WAD), die de gemeenten Walcheren, Middelburg en Veere archeologisch bijstaat. De uitvoering van archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd, sinds de WAMZ van 2007, door commerciële archeologische bedrijven. Onderzoek wordt uitgevoerd volgens de KNA, in een strikt geregelde AMZ-cyclus, die opeenvolgend en maximaal kan bestaan uit a. bureau-onderzoek met controlerende boringen om de gaafheid van de bodem te bepalen, b. een inventariserend veldonderzoek en tot slot c. een archeologische begeleiding of d. een archeologische opgraving. Als uitsmijter werd de reconstructie van een opgegraven Romeins erf in natuurgebied in Ellewoutsdijk gepresenteerd, met houten palen die het gebouw evoqueren en de traditionele informatieborden die de reconstructie duiden.

De heer Luc Bauters, in zijn hoedanigheid van provinciaal archeoloog van Oost-Vlaanderen, presenteerde een gestroomlijnd en duidelijk overzicht van de Vlaamse archeologiewetgeving. Hij besprak het project van de interne staatsvorming, waarin 2 bevoegdheidsniveaus worden geselecteerd, met name het Vlaams Gewest langs de ene kant, en de gemeenten langs de andere. Voor het provin-

ciale niveau komt het beleidsveld *Onroerend Erfgoed* niet voor op de limitatieve lijst. Provincies hebben in de huidige decreet- en regelgeving bijzonder weinig bevoegdheden. De provincie West-Vlaanderen heeft zelfs geen beleidsarcheoloog. Spreker raakte eveneens het punt aan van het huidige traject van de voorgenomen decreetwijziging, waarin de implementatie van Malta wordt voorbereid, naar een financieringsregeling wordt gezocht met een aanpassing van het vergunningsbeleid. Op dit ogenblik is het archeologiedecreet van 1993 het wettelijke kader, waar in de geest van Malta wordt gewerkt. Als voorbeeld van de huidige problematiek, nam de provinciale archeoloog het thema van archeologische beschermingen, waarvan er nu een klein tiental zijn. Een *archeologische bescherming* wijzigt de bestemming van de gronden niet, er is geen subsidieregeling voor het uitvoeren van archeologische opgravingen in een beschermde zone, en de bescherming is relatief van karakter, namelijk een garantie voor het uitvoeren van archeologische opgravingen. In tegenstelling tot de beschermde archeologische monumenten, zijn er bij de beschermde monumenten (bouwkundig erfgoed) wel mogelijkheden tot subsidie. Bij bepaalde ruimtelijke ontwikkelingsprojecten is er een verplicht advies van OE, waarin vooronderzoek en eventuele opgravingen als voorwaarden worden opgelegd bij de stedenbouwkundige vergunning. Dit archeologisch onderzoek is financieel volledig ten laste van de verstoorder, en komt zeer laat in het proces. Er bestaat wel een subsidieregeling voor sociale woningbouw en strategische industrieterreinen. Het archeologiedecreet regelt ook de toevallige ontdekking van archeologische monumenten, via de vondstmeldingsplicht. Basis van het archeologiedecreet is de zorgplicht, die geldt voor iedereen. In de provincie Oost-Vlaanderen is archeologie in de ruimtelijke planvorming verankerd in het provinciaal ruimtelijk structuurplan, dat aangeeft dat de archeologische erfgoedzorg moet meegenomen worden bij het ontwerpen van ruimtelijke uitvoeringsplannen. Luc Bauters wees op

de huidige knelpunten: te laat in het proces, geen subsidies, de vernieler betaalt alles. In de conceptnota van de Vlaamse Regering in voorbereiding van een nieuw decreet, wordt deze financiering meegenomen in een fonds, gespijsd door de bouwsector, waarbij vooronderzoek ongesubsidieerd zal blijven, en waarmee opgravingen worden gesubsidieerd via een systeem van remgeld. Spreker ging ook in op de huidige werkwijze binnen de Vlaamse archeologie: soms gebeurt er bureauonderzoek, en in alle gevallen gebeurt er terreinonderzoek in de vorm van proefsleuven, met een dekingsgraad van 12 %, eventueel uitgebreid met kijkvensters, landschappelijke boringen, archeologische boringen. Al deze handelingen resulteren in een rapport, met een selectieadvies. Archeologische opgravingen bestaan uit terreinonderzoek, met een natuurwetenschappelijke component, resulterend in een rapport. De depotproblematiek blijft groot. Het post-excavation onderzoek is niet geregeld.

In vergelijking met Nederland zijn er geen waarderingskaarten, noch indicatieve kaarten. De kennis is immers te beperkt om deze kaarten nu al te ontwikkelen. Vlaamse archeologen gaan er ook vanuit dat overal archeologisch erfgoed aanwezig is. Uit onderzoek blijkt bovendien dat de voorspellingskans op aanwezigheid van archeologisch erfgoed om en bij de 2% bedraagt. Zoals ARCHIS in Nederland, beschikt Vlaanderen over een archeologische inventaris, de Centraal Archeologische Inventaris, die een overzicht biedt van archeologische vindplaatsen, zonder enige waardestelling. In de toekomst worden BeWaEr-kaarten ontwikkeld, die de basis vormen voor een andere oppervlakenorm als trigger voor archeologische bedrijvigheid. Tevens voorziet de vermelde conceptnota kaarten met vernielde zones.

De uitvoering van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen is nu in handen van universiteiten, overheden (VIOE, IAD's, provincies) en commerciële bedrijven. Zij hebben alle een opgravingvergunning nodig, die uitgereikt wordt aan een natuurlijk persoon, met bijzondere voorwaarden,

onder toezicht van Onroerend Erfgoed, en waarin wetenschappelijke begeleiding of trajectbegeleiding mogelijk is. Presentatie en publiekswerking is niet geregeld, maar is wel opgenomen in de beleidsplannen.

Evert van Ginkel (Stichting Archeologie en Publiek) sneed daarna het eigenlijk thema aan van deze studiedag. Als overzicht van publiekswerking vermeldde hij museale presentaties, de meer succesvolle buitenpresentaties, die een link hebben met de ruimtelijke ontwikkeling en waar kunstzinnige verwezenlijkingen een dragende rol kunnen spelen. Zeer populair zijn de evenementen, waarbij spreker verwees naar het beste voorbeeld aller tijden, het Mechelse communicatieplan bij de opgravingen van het Sint-Romboutskerkhof. Er zijn publieksboeken, zwaar en licht, archeotoerisme (meestal kleinschalig, aanbodgericht, en pas haalbaar als het ingebed is in een ruimere cultuurhistorische setting), websites (meestal slecht onderhouden, sommige niet meer actief, zonder enige cijfers over onder meer het aantal bezoekers). Als voorbeeld van een actieve, goede website bracht spreker ons eigen Archeonet naar voor. Verder de media: matig qua landelijke pers, onzichtbaar op televisie, maar lokaal wel goed gedekt. Tot slot werd het onderwijs genoemd. Er is weinig zicht op archeologie in de lesmethode, hoewel er wel degelijk lespakketten worden gemaakt en aangeboden; de archeologie is ook slecht vertegenwoordigd in het geschiedenisonderwijs, waarin enkel de hunebedden en de Romeinse Limes een plaats vinden.

Wat baart ons archeologen een reële zorg? Het is pover gesteld met media en onderwijs, de kennis en ervaring is niet gebundeld, er zijn geen evaluatiesystemen, het ontbreekt ons praktisch volledig aan cijfergegevens, en er is mede daardoor geen invloed op de maatschappij en de politiek. Om aan deze zorg tegemoet te komen werd de Stichting Archeologie en Publiek opgericht in december 2009, met als missie artikel 9 van het verdrag van Malta waar te maken in Nederland. Als eerste initiatief van deze stichting wordt

een jaarlijks symposium georganiseerd, waarvan deze studiedag de eerste in een reeks is.

Als tweede initiatief is de website www.publieksarcheologie.nl opgericht, met forumfunctie en kennisbank, waaraan een 150tal professionals aan participeren. Evert van Ginkel wees er in zijn besluit op dat archeologen langs de ene kant van de balans staan, het publiek aan de andere kant: de kloof is groot en moet overbrugd worden.

De voormiddag werd afgesloten door de FVA lezing van Maarten Berkers, over *Archeologie voor iedereen?*, waarna een uur werd gedebatteerd over de moeilijke verhouding tussen archeologen en het publiek. Bottomline, maar dat is de persoonlijke mening van de schrijver van dit verslag, is dat archeologen teveel denken vanuit hun situatie en overtuigd zijn van de kwaliteit die ze leveren naar het publiek (de aanbodzijde), zonder nog maar het minst na te denken wat de consument van archeologie in al zijn facetten verwacht (de vraagzijde).

Workshops

De workshop *Archeologie en verbeelding* werd ingeleid door Stefaan Gheysen (Westtoer) vanuit de consumentzijde, met name de archeotoerist. Hij maakte kortweg brandhout van de toeristische aantrekkingskracht van een aantal voor het publiek toegankelijke archeologische sites, in hun huidige presentatie: de site van Kerkhove, de Kemmelberg, de reconstructies van Raversijde en in mindere mate de site van Ename. Kortom, archeologische sites zijn pas aantrekkelijk voor de toerist als ze ingebed zijn in een groter toeristisch concept, met eet- en drinkgelegenheid, aangename infrastructuur voor kinderen, een aansprekend museum en dergelijke meer. Na hem sprak Bernhard Meijlinck van de WAD, die met veel vuur uitweidde over zijn (traditionele) publieksverwezenlijkingen (boeken, lezingen, websites) en de problematiek om in dit verband aan fondsen te komen. Spijtig genoeg verzandde de discussie in dat aspect van de verbeelding. De mening van de schrijver van dit verslag is dat ook

hier de aanbodzijde bijna uitsluitend gestuurd wordt door de archeoloog, terwijl hij nauwelijks oog of inzicht heeft in de consumentenzijde.

De workshop *Archeologie en media* werd behartigd door twee inleidende sprekers, de heer Stijn Lybeert, medewerker van Focus-WTV, en de heer Jan Van Damme van de Provinciaal Zeeuwse Courant. Stijn Lybeert legde haarfijn uit hoe de redactie van de twee West-Vlaamse regionale televisieomroepen werkte. De instroom van onderwerpen in de redactie komt op twee manieren tot stand: via persmededelingen van archeologen (nieuwsproductie), die op voorhand kunnen bekeken worden, of via plotse ontdekkingen (nieuwsconsumptie). Persmededelingen dienen te voldoen aan het ABC-principe. A staat voor accuraat, wat betekent dat correcte informatie wordt aangeleverd. B staat voor bondigheid, waarbij gestreefd moet worden naar één alinea. Persmededelingen langer dan 1 alinea worden zelfs niet in aanmerking genomen door de redactie. C staat voor *clarity*, wat inhoudt dat jargon moet vermeden worden.

Ook het ontbreken van beeldmateriaal vormt vaak een onoverbrugbare kloof met de beeldmakers. Plotse ontdekkingen (nieuwsconsumptie) slaan wel aan, maar steeds kan enkel het traditionele archeologische terreinwerk gefilmd worden: een aantal mensen in een put met borstels en schoppen, zonder enige filmische meerwaarde. Een item over archeologie (a rato van ongeveer 10 per jaar, wat toch veel is) duurt ten andere maximaal anderhalve minuut, waarbij het interview met de archeoloog slechts een 20-tal seconden kan duren. De medewerker vroeg of er geen iconografisch materiaal kon aangeleverd worden, en andere archeologische activiteiten die verder staan van het geschetste traditionele beeld. Zo verwees hij in dit verband naar het voorbeeld van hoe een middeleeuwse vloer in Poperinge werd ingepakt voor verder onderzoek. Schrijvend was zijn verhaal, bij de ontdekking van een 45 meter lang gebouw op de markt van Poperinge, hoeveel tijd

het hem kostte om de juiste persoon te vinden. Schrijver deze bood aan dat via contactname met Ruimte en Erfgoed onmiddellijk de juiste persoon gevonden kan worden. Stijn Lybeert wees eveneens op de mogelijkheid dat archeologen steeds een overleg kunnen hebben met de redactie, om het langere verhaal van een archeologisch onderzoek, dat vaak jaren in beslag neemt, in beeld te brengen. Op die manier kunnen rapporten met onder meer 3D-reconstructies de link leggen met de eerste gefilmde beelden. De medewerker van de geschreven pers, de heer Jan van Damme, sloot zich hier bij aan, en wees op de noodzakelijke bondigheid van een archeologische persmededeling, waarbij een antwoord op de drie vragen *Wie? Wat? Waar?* in de persmededeling verwerkt hoort te zijn. Tenslotte vermeldde hij het initiatief om de (amateur)archeologen mee te laten werken aan een groter archeologisch dossier op de website van de krant, waar er in het geschreven dagblad nauwelijks ruimte voor is. Kortom, opnieuw blijkt hieruit hoe weinig archeologen rekening houden met de consumentenzijde, en hun eigen wensen trachten op te dringen aan de media.

Cultuurhistorische wandeling in IJzendijke

De moedigen namen deel aan de wandeling, met een bezoek aan de resten van de Spaans Staatse linie, gereconstrueerd in de jaren '60, het museum van IJzendijke en het resultaat van een reconstructie van een wal aan de rand van de dorpskern. Drie jaar van overleg tussen de projectontwikkelaar van een nieuwe woonwijk en de archeologen leidde tot de reconstructie *ab ovo* van een aarden monument, oorspronkelijk bedoeld als geluidswal, oorspronkelijk ook ingeplant als reconstructie van een aarden bolwerk, maar uiteindelijk verwezenlijkt als een reminiscentie aan de aarden stadsomwalling van de stad, die nooit op die plaats had gelegen, en de helft kleiner was dan wat het in de middeleeuwen was. Wat mij betreft een miskleun, sterk uitgedrukt misschien, maar toch met alle respect voor de archeologen die het onderhandelsproces hebben gevoerd.

Madeleine Manderyck

TEKENINGEN- EN PLANNENCOLLECTIES SINT-LUCAS GENT EN GLAZENIERSATELIER BRUSSEL

Het KADOC, Katholiek Documentatie en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, een interfacultair centrum van de K.U.Leuven is sinds 1985 erkend als privaatrechtelijk archief- en documentatiecentrum. Het is gevestigd in het historische Minderbroedersklooster in de Leuvense binnenstad. De vele honderden archieven die deel uitmaken van de KADOC-collectie zijn onder meer afkomstig van christelijke werknemers- en werkgeversorganisaties, van scholen en jeugdbewegingen, van religieuze orden en congregaties. De collectie bevat archieven van landbouwersorganisaties, politieke partijen, ngo's, (actie)comités, individuele politici, adellijke families, priesters, architecten en kunstenaars. Het centrum maakt het archiefmateriaal toegankelijk via geautomatiseerde verwerkingssystemen en databanken. Onlangs rondde het KADOC de ontsluiting af van archieven uit de Sint-Lucasschool Gent en van het Brusselse glazeniersatelier Capronnier. Beide projecten werden voorgesteld op 22 oktober jl. in de Faculteit Letteren K.U.Leuven. KADOC directeur Jan De Maeyer leidde de studiedag in en kondigde aan dat de archieven ontsloten worden via *ScopeArchiv* en opgenomen in *LIAS*, het Leuvense Integraal Archiveringingssysteem dat bij die gelegenheid ook aan het publiek werd voorgesteld. Krista Maes, medewerker KADOC-Archiefafdeling presenteerde in de voormiddag de plannencollectie van *Sint-Lucas Gent*, waarmee zowel de school als de broedergemeenschap *Broeders van de Christelijke Scholen* bedoeld worden. In 2002-2003 kozen de verantwoordelijken van Sint-Lucas voor een herbestemming van een gedeelte van hun patrimonium en in de loop van 2003 kwamen grote delen van het papieren patrimonium in het KADOC terecht: een ruime collectie boeken en tijdschriften en zeer omvangrijk, maar divers archiefmateriaal: archiefbe-

standen van de broedergemeenschap (documenten i.v.m. de communautiteit, documentatiemappen, archieven van individuele broeders, hun pedagogische opdrachten, directeursfunctie en zelfs projectdossiers van het werk van broeders-architecten, enz.) en daarnaast het eigenlijke schoolarchief met administratieve dossiers, het archief van de oud-leerlingenbond van de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef, bouw- en restauratiedossiers en plannen van de schoolgebouwen, didactische collecties, foto's, dia's, studententekeningen en andere. De plannencollectie werd toegelicht: schetsen, tekeningen, plannen in alle formaten, technieken en ontwerpstadia. Het gaat om een heterogeen archief doorheen de jaren gegroeid. De documenten werden ondergebracht in vier afdelingen: studentenwerk, projecten, tekeningen met een didactisch en documentair doel en diverse. De collectie bestaat uit circa 10.000 plannen en tekeningen. De conservering en verpakking van het materiaal was een arbeidsintensief werk. Het studentenwerk maakt ongeveer één derde uit van de geïnventariseerde bestanden, veel werk van architectuurstudenten maar ook van de andere studierichtingen. De school had geen systematische bewaarpolitiek zodat het geheel niet representatief is voor de volledige onderwijsperiode. Het gedateerde studentenwerk situeert zich tussen 1904 en 2003, alle decennia zijn aanwezig maar de jaren '70, '80 en '90 van vorige eeuw zijn het uitgebreidst gedocumenteerd. Opvallend is de afwezigheid van materiaal uit de beginperiode van de school. De projecten vormen het belangrijkste deel van de plannencollectie, op naam van architecten en ontwerpers samengebracht. In totaal gaat het om 168 namen waarvan er 62 goed gedocumenteerd zijn. Naast het zeer interessante 'Fonds Mortier' van provinciaal architect Stephan Mortier (1857-1934) zijn er documenten van onder meer architect Henri Geirnaert (1860-1928), Adrien Bressers (1897-1985), Jules Coomans (1871-1937), stadsarchitect in Ieper bij de wederopbouw, Jean-Baptiste Bethune (1821-1894) medeoprichter van de Sint-Lucasscholen, Firmin De Smidt, broeder Firmin (1904-1983), professor aan de Gentse Universiteit,

Valentin Vaerwyck (1882-1959), opvolger van Stephan Mortier als provinciaal architect in Oost-Vlaanderen, August Van Assche (1826-1907, Frans Van Hove (1872-), Louis Van Mechelen, broeder Urbain (1903-1984), leraar en directeur van Sint-Lucas en Arthur Verhaegen (1847-1917), ingenieur Bruggen en Wegen die in 1876 het glazeniersatelier van Bethune overnam en daarnaast een politieke carrière had.

Talrijk zijn ook de tekeningen die als documentatie werden gemaakt en verzameld, waarvan een groot deel kan benoemd worden als 'kunsthistorische documentatie'. Het zijn overgetekende voorbeelden uit modelboeken, maar ook veel tekeningen die op locatie bv. tijdens uitstappen en reizen, in musea of andere plekken, ter plaatse werden getekend.

De plannencollectie Sint-Lucas bevat dus interessante informatie over zeer vele architecten, uitvoerende kunstenaars en gebouwen en geeft een beeld van de onderwijsinstelling die zeker haar stempel wist te drukken op ons bouwkundige erfgoed.

Aansluitend was er een geanimeerd panelgesprek onder leiding van Luc Verpoest, emeritus hoogleraar K.U.Leuven met Linda Van Santvoort, U. Gent, Karel Breda, architect, Sofie de Caigny, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa), Leen Meganck, Vlaams Instituut Onroerend Erfgoed (VIOE), Yves Schoonjans (Sint-Lucas) waarbij elke panellid via een kort statement het belang en het nut van de Sint-Lucasarchieven toelichtte.

De namiddag was gewijd aan de presentatie van het tekeningenarchief Capronnier. Het belang en de impact van dit 19de-eeuwse Brusselse glazeniersatelier werd door ondergetekende toegelicht. De monumentale glasschilderkunst was een kunstvorm die zich – net als de muurschilderkunst – uitermate leende om het roemrijke verleden én het nieuwe élan van het jonge België zichtbaar te maken, vandaar de vele grote projecten die toen het licht zagen. Koning Leopold I en graaf Amedée de Beaufort, Inspecteur-generaal van Schone Kunsten waren dé promotoren van het heropbloei van de glasschilderkunst, een kunstvorm die in de 18de eeuw nagenoeg verdwenen was. De Koninklijke

Commissie voor Monumenten, opgericht in 1835, toonde onmiddellijk ook grote belangstelling voor het oude glasramenpatrimonium en nam initiatieven voor de restauratie. Tegelijk promootte de Commissie het plaatsen van nieuwe glasramen om de historische ensembles te completeren. Van grote betekenis daarbij was de restauratie van de glasramen in Sint-Michiël en Sint-Goedelekerk, nu de Brusselse Kathedraal. Hier komt onmiddellijk het atelier Capronnier in beeld. Vooreerst was er François Capronnier (1779-1853), een porseleinschilder uit de manufactuur van Sèvres die zich in 1820 in Schaarbeek gevestigd had, maar die zich gaandeweg interesseerde voor de glasschilderkunst. De technische experimenten van François Capronnier werden bekroond toen hij in 1828 een uitvindersbrevet bekam voor het brandschilderen op glas. Het wekt dan ook geen verwondering dat hem bij koninklijk besluit in 1834 de belangrijke opdracht te beurt viel voor de restauratie van de historische glasramen van de Brusselse Kathedraal. Vanaf 1836 deelde hij de leiding van het bedrijf met zijn zoon Jean-Baptiste (1814-1891). De ervaring en de faam die dit pionierswerk hen opleverden stelden het atelier in staat om het leeuwenaandeel van de vele restauraties in de tweede helft van de 19de eeuw in België in de wacht te slepen. Het was vooral Jean-Baptiste Capronnier die het atelier tot grote ontplooiing bracht. Dank zij de restauratiewerken verrijkte hij zijn technische kennis van de oude procédés en scherpte zijn inzichten in deze kunstdiscipline. Als leerling van François-Joseph Navez (1787-1869) aan de Brusselse Academie ontwikkelde hij bovendien zijn teken-talent. Onder zijn leiding nam ook de creatie van nieuwe glasramenensembles een hoge vlucht, vooral na 1852. Voor het ontwerp en de het uittekenen van de kartons op ware grootte deed hij vaak een beroep op talentvolle schilders als François Navez, zijn leermeester, Charles Degroux (1825-1870) en allicht ook Constantin Meunier (1831-1905). Aanvankelijk leunde zijn stijl sterk aan bij het academische neoclassicisme, beïnvloed door de kunst van de Nazarenen. Als 19de-eeuws eclecticus liet hij zich evenzeer inspireren door de renaissanceglasramen van Van Orley

en Coxie in de Kathedraal, die hij restaureerde. Het glasraam *De aanbidding van het Heilig Sacrament* boven het altaar van de Sacramentskapel maakte hij in 1848 naar een eigen ontwerp. Het wordt beschouwd als een van zijn belangrijkste werken. Voor de iconografie inspireerde hij zich op het *Lam Gods* van Van Eyck. Later tussen 1855 en 1870 leverde het atelier nog 15 glasramen naar kartons van Charles Degroux met *De legende van het Heilig Sacrament* voor de benedenramen in het schip van de Kathedraal. Ze staan model voor de latere productie waarbij het atelier een zeer hoog vakmanschap bereikte en eigenlijk alle stijlen aankon, hier de meer archeologisch gerichte neogotiek. Hoewel Jean-Baptiste Capronnier meestal in het vakje van het academische neoclassicisme wordt geplaatst, maakte hij al vroeg ontwerpen in neoromaanse en neogotische stijl getuige de nieuwe glasramen van de kooromgang van de Brusselse Kathedraal, geplaatst tussen 1854 en 1871 naar het model van de 12de-eeuwse glasramen van de Sainte-Chapelle in Parijs. Ondertussen slaagde Jean-Baptiste Capronnier er in om zijn concurrent, de Mechelaar Jean-François Pluys, te verdringen voor de belangrijke opdracht van het nieuwe westraam in de Heilige Bloedkapel in Brugge. Het zou Jean-Baptiste Bethune (1821-1894) geweest zijn die Capronnier verkoos voor de opdracht omdat hij hem aanzag als de werkelijke grondlegger van de glasschilderkunst in België. Verder onderzoek naar de bronnen en naar de kartons in het KADOC, zullen allicht klaarheid kunnen in brengen in de juiste rol van Bethune en Capronnier bij deze realisatie. Vanaf de jaren 1850 tot aan de dood van Jean-Baptiste Capronnier in 1891 realiseerde het atelier grote nieuwe glasramenensembles ook in het buitenland: Engeland, Nederland, Duitsland en Frankrijk, waar honderden nieuwe glasramen in diverse stijlen werden geleverd. Vele ramen zijn spijtig genoeg vernietigd in de beide wereldoorlogen aangezien ze – in tegenstelling tot de historische oude glasramen – niet gedomonteerd werden. De restauraties van het atelier werden in de 19de eeuw hoog gewaardeerd en Capronnier genoot het vertrouwen van

de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Toch was er de steeds wederkerende kritiek, vooral van de neogotici, dat glazeniers teveel originele glasstukken vernieuwden. Dat was ook het geval bij de restauratie van het raam *De Twee Sint-Jannen* in de Antwerpse Kathedraal. Capronnier had haast geen enkel oud glasstuk bewaard en het architecturale decor en de onderbouw waren volledig zijn eigen uitvinding. In 1867 "herschiep" hij zelfs het glasraam in een naastgelegen nieuw raam *De Heilige Petrus en Paulus*. Het illustreert treffend hoe restauratie en creatie in de 19de eeuw hand in hand gingen. Als reactie onder meer op deze verregaande vernieuwing verscheen er in 1863 een ministeriële omzendbrief met richtlijnen over de restauratie van glasramen. Voortaan moest er – op ware grootte – een calque gemaakt worden van elk raam waarvan de restauratie was toegezegd. Afgevaardigden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten moesten dan ter plaatse de exactheid nagaan en aanduiden welke delen er vervangen mochten worden. Jean-Baptiste Capronnier was niet alleen een uitstekend glasschilder, maar tevens een erudiet man die zelf de geschiedenis van de glaskunst onderzocht en documenteerde. Getuige daarvan zijn medewerking aan de publicatie van Edmond Lévy, *Histoire de la peinture sur verre en Europe et particulièrement en Belgique* van 1860, waarvoor hij de illustraties voor zijn rekening nam. Dat hij ook entomoloog was en een wetenschappelijke vlindercollectie aanlegde, toont zijn veelzijdigheid. Het tekeningenarchief werd in 1892, na de dood van Jean-Baptiste Capronnier, openbaar te koop gesteld om de erfenis te vereffenen. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel verwierven een belangrijk deel. Een groot gedeelte werd teruggenomen door de zoon Jules-Adrien Capronnier (1838-1914), die het atelier verderzette met François Comère. Rond 1910 kochten Arthur en Camille Wybo het atelier, dat later dan weer overging naar het Lechantre en Massy (Doornik), dat op zijn beurt in 1961 gekocht werd door de glazenier Roger Coppe (Comines). Het was zijn zoon Xavier Coppe die in de jaren 1990 de waarde van het omvang-

rijke tekeningenarchief inzag en met volgehouden overtuiging zorgde dat het fonds niet verspreid geraakte. Het Corpus Vitrearum bleef ondertussen het belang bij de overheid onder de aandacht brengen, wat uiteindelijk resulteerde in de aankoop in 2006 van het hele fonds door de Vlaamse Gemeenschap, dit mede dank zij de tussenkomst van Edgard Goedleven, toenmalig afdelingshoofd Monumenten en Landschappen. Het Agentschap Kunsten en Erfgoed stond in voor de aankoop en voor de conservatie van de documenten.

Het archief werd in februari 2007 in bewaring gegeven aan het KADOC, dat op een korte tijdspanne het omvattende fonds inventariseerde en ontsloot voor onderzoek. Daarover sprak Rie Vermeiren, medewerker KADOC-Archiefafdeling.

Opvallend is dat het archief Capronnier, dat drie generaties kunstambacht overspant tussen 1829 tot 1909 enkel uit tekeningen bestaat, in totaal ca 4000: schetsen, ontwerpen op schaal, enkele technische tekeningen, maar in hoofdzaak kartons (ontwerptekeningen op ware grootte). Nochtans gaat het slechts om een deelarchief aangezien in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, zoals gezegd, een belangrijk gedeelte bewaard wordt, vooral restauratiekartons.

Het KADOC-archiefdeel omvat in grote lijnen de nieuw gecreëerde glasramen in de productieperiode Jean-Baptiste Capronnier en Comère-Capronnier, hoofdzakelijk projecten voor kerken, kapellen en openbare gebouwen, 305 in totaal waarvan 114 in België te situeren zijn, 120 in Groot-Brittannië, 52 in Nederland, 10 in Duitsland, 8 in Frankrijk en 1 in Italië. Het vroegst gedateerde stuk is van 1843. De productieperiode van Comère-Capronnier liep van 1892 tot 1909. Zij voltooiden projecten van Jean-Baptiste of restaureerden zijn werk op basis van de originele kartons. Het archief van de vorige generatie werd beschouwd als een rijke iconografische bron, waaruit zij meermaals modellen hergebruikten, die ze dan hernummerden binnen hun administratie. De kartons, de tekeningen op ware grootte maken 90% uit van het KADOC-archiefdeel. Daarvoor werd een beroep gedaan op vooraanstaande historie- en

genreschilders uit hun tijd: François Navez was de belangrijkste en vormde ook andere kunstenaars, die als cartonnier voor het atelier Capronnier hebben gewerkt: o.m. Jean-Baptiste Van Eycken (1809-1853), Charles Degroux, Constantin Meunier, Adolphe De Mol (*1834), Antoine Van Hammée (1836-1903), de portrettist Auguste Danse (1829-1919). Deze kartontekenaars signeerden hun werk in opdracht van Capronnier zelden of nooit, dus is men aangewezen op een vergelijkende studie met andere tekeningen van hun hand. Ook de naam van een leerling van Degroux, Ernest Kathelin (*1837), gehuwd met een van de dochters Capronnier, is zeer sterk verbonden aan het oeuvre van Jean-Baptiste Capronnier in de jaren 1870 en 1880. François Comère (*1865) trad pas uit de schaduw als kartonschilder op het moment dat hij samen met Jules Capronnier het atelier heropstartte. Arthur Wybo was toen de belangrijkste kartonschilder.

De diversiteit aan documenten is groot: er zijn schetsen en voorstudies, ontwerpen - soms meerdere opeenvolgende voor één glasraam -, presentatietekeningen, *vidimus* genoemd met alle stempels en signaturen van de opdrachtgever, de adviserende Commissie voor Monumenten en de subsidiërende instanties. De onderlinge samenhang tussen deze documenten laat toe het wordingsproces van de projecten zorgvuldig na te trekken.

De veilingcatalogus van 1892 vormde de basis van de inventarisatie, hoewel hij heel wat fouten en slordigheden bleek te bevatten. Opmerkelijk is dat Jean-Baptiste Capronnier geen nummer per site, per glasraam of per lancet gaf, maar een nummer per voorstelling. Aangezien er binnen één glasraam meestal meerdere voorstellingen zijn, impliceert dit dat één glasraam samengesteld is uit verscheidene nummers. Originele tekeningen werden per land alfabetisch op plaatsnaam geordend per site. Voor de medewerkers van het atelier waren deze tekeningen gebruiksvoorwerpen, gebruikersschade is dus inherent aan deze stukken. De extreme afmetingen maken de kartons op ware grootte bovendien extra kwetsbaar. Gelijklopend met de inventarisatie werden de tekeningen voorzichtig gereinigd en verpakt in aan-

gepaste materialen. De kleine kartons bleven vlak bewaard, rechtstreeks in de portefeuilles. De opgerolde kartons werden per stuk opgerold, gewikkeld in zuurvrij zijdepapier en deze rol wordt samengehouden door linten waarop ook het inventarisnummer is aangebracht. Het archief is nu volledig ontsloten, gereinigd en wordt bewaard in een geklimatiseerd depot. De inventaris in *ScopeArchiv* kan on-line geraadpleegd worden. In het kader van een concreet onderzoek kunnen de stukken op verzoek bestudeerd worden. Indien reeds gedigitaliseerd, kunnen deze door een eenvoudige knop vanuit de beschrijvingsfiche in beeld opgeroepen worden. De onderzoeker kan tot op de kleinste details inzoomen. De digitalisering van de tekeningen op schaal, die meestal ook in een vrij goede staat zijn, stelt geen enkel probleem. De digitalisering van de kwetsbare kartons van uitzonderlijke afmetingen is gezien hun materiële toestand vaak niet verantwoord zonder voorafgaande conserverende behandeling.

Aansluitend was er een panelgesprek onder leiding van ondergetekende met Aletta Rambaut, kunsthistorica en restaurateur, Rutger Steenmeijer, architect, Isabelle Lecocq, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Anna Bergmans, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en U. Gent, Joost Caen, Artesis Hogeschool. Antwerpen en Bart De Nil, FARO. Vooral de mogelijkheden voor de restauratie van glasramen en voor het kunsthistorische onderzoek werden onder de aandacht gebracht.

Informatie: <http://kadoc.kuleuven.be>

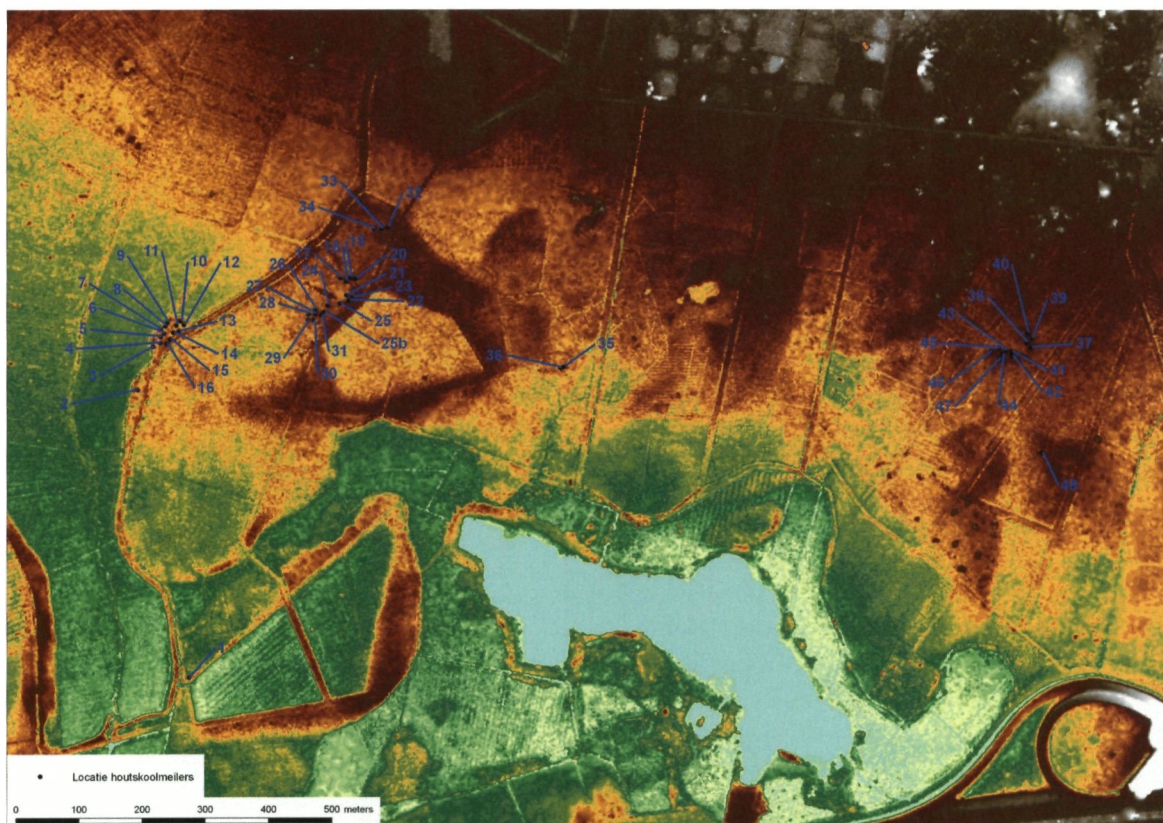
en Noord-Duitsland (16). Soms werden ook de verkoolde houtsoorten in de meilers geanalyseerd. Er werd voornamelijk houtskool gevonden van eik, beuk, haagbeuk, wilg, maar ook van hazelaar, populier, esdoorn en es. Verder worden restanten van meilers ook in verband gebracht met kalkproductie, bijvoorbeeld in Polen (14) en Zuid-Frankrijk (17), of met loodontginning in het Centraal Massief (18).

De houtskoolbranderij in het Zwarte Woud, de Vogezen en het Beierse Woud werd uitgebreid geanalyseerd in een reeks artikelen door Ludemann (19 en Nelle (20). Hierin wordt de soortensamenstelling van de meilers doorheen de geschiedenis vergeleken met de omliggende vegetatie. Deze auteurs vinden een sterke samenhang tussen de ligging van de meilers (op een helling, op een plateau, in het dal) en de verkoolde houtsoorten. Daaruit trekken zij de conclusie dat het volledige lokale soortenspectrum gebruikt werd. Verder werden in deze gebieden speciale meilerplaatsen aangelegd: terrassen die voor een vlakke ondergrond zorgden in een landschap met steile hellingen, en waarop gedurende lange tijd telkens opnieuw houtskool gebrand werd.

EINDNOTEN

- (1) LANGOHR R., *Bosreservaat Pruikenmakers (Meerdaalwoud)*, onuitg. rapport bodemprospectie, 2008.
- (2) DEFORCE K. en BOEREN I., *Anthracologisch onderzoek*, in LALOO P., DE CLERCQ W., PERDAEN Y. en CROMBÉ P., *Het Kluizendokproject, Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen) december 2005 - december 2009* (UGent Archeologische Rapporten, 20), Gent, 2009.
- (3) HOLLEVOET Y. en VAN ROEYEN J., *Germanic settlers at Sint-Gillis Waas? (Prov. of East-Flanders)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, nr. 2, 1992, p. 209-221.
- (4) VAN DER BEN D., *Het Zonienwoud: een natuurmonument en zijn geschiedenis*, Tiel, 1997.
- (5) MEES F., *Base maps and soil survey of undisturbed iron industry sites in the Zonien Forest (Loess belt, Belgium)*, onuitg. lic.verh. Rijksuniversiteit Gent, 1989.
- (6) DEFOSSE P., *Paléosidéurgie en forêt de Soignes*, in *Chroniques de Watermael-Boitsfort*, 2, 1993, p. 2-4; LANGOHR R. en PIETERS M., *De ijzerindustrie in het Zonienbos*, in GULLENTOPS F. en BROOTHAERS L. (eds.), *Delfstoffen in Vlaanderen*, 1995, p. 158-160.
- (7) LANGOHR R., *Het Zonienwoud, uniek voor aardwetenschappen en archeologie*, in *De vrienden van het Zonienwoud. Het Zonienwoud, een nieuwe visie op een patrimonium van toekomst*, Kortrijk, 2009.
- (8) METALDIS I., DECKERS P. en VANMONTFORT B., *Archeologisch onderzoek langs de spoorlijn in Hoeilaart. Artisanale activiteiten in het Zonienwoud*, 2007.
- (9) RIJKSARCHIEF GENT, FONDS DE PREUDHOMME D'HAILLY, stuk nr. 510 (1773), stuk nr. 8B, stuk nr. 59 (1783)
- (10) *Koorde* is afhankelijk van de streek 3 of 4 *stère*. Een *stère* is ongeveer 1m³.
- (11) *Mijngelhoop* is gelijk aan mengelhoop, waarschijnlijk in dit geval toegepast op meiler.
- (12) *Heyt* is de gewestelijke uitspraak voor hout.
- (13) ALLUÉ E., ANTOLÍN F., BAL M.-C., CARUSO L., CELMA M., CUBERO C., CUNILL R., EUBA I., MARTÍN M., MENSUA C., PÉLACHS A., PICORNELL L., PIQUÉ R., SOLÉ À. en ZAMORA J., *Charcoal analysis in the Northeast of the Iberian peninsula: history, current research and perspectives*, in *4th International Meeting of Anthracology. Charcoal and microcharcoal: continental and marine records*, Royal Belgian Institute of Natural Sciences, Brussel, 2008, p. 32; CUNILL R., BAL M.-C., PELACHS A. en SORIANO J. M., *Treeline evolution in the southern basin of Pyrenees. Pedoanthracology as a tool for studying the history of the supraforest area practices*, in *op.cit.*, p. 53; PELACHS A., PEREZ-OBOL R., PIQUE R., BAL M.-C., CUNILL R. en SORIANO J. M., *Vegetation changes in the Pyrenees forest caused by human impact: 2000 yr of metallurgy history*, in *op.cit.*, p. 110.
- (14) CYWA K. en TYSZLER L., *The use of wood by the population of the Przeworsk and Lusatian cultures based on charcoal analysis from Konopnica (Central Poland)*, in *op.cit.*, p. 54.
- (15) JANSEN D., OVERBECK M. en NELLE O., *Charcoals from iron smelting furnaces - fuel supply and environment of a Medieval iron smelting site near Peppange (Luxembourg)*, in *op.cit.*, p. 82.
- (16) PAYSEN A., *Forest economy during the Late Middle Ages in Northern Germany: an anthracological investigation on early industry sites*, in *op. cit.*, p. 109.
- (17) VASCHALDE C., DURAND A., FIGUEIRAL I., GADAY R. en THIRIOT J., *Charcoal analysis of lime kiln remains in Southern France: An original process of Medieval and modern traditional lime burning*, in *op. cit.*, p. 150.
- (18) ALLÉE P. en PARADIS S., *The Medieval charcoal-producing forest of Mont Lozère, a guide to the interpretation of proto-industrial territory*, in *op. cit.*, p. 29.
- (19) LUDEMANN T., *Anthracology and forest sites - The contribution of charcoal analysis to our knowledge of natural forest vegetation in south-west Germany*, in THIÉBAULT S. (ed.), *Charcoal Analysis: Methodological Approaches, Palaeoecological Results and Wood Uses*, in *Proceedings of the second International Meeting of Anthracology, Paris, September 2000, BAR International Series*, S 1063, p. 209-217; LUDEMANN T., *Large-scale reconstruction of ancient forest vegetation by anthracology - A contribution from the Black Forest*, in *Phytocoenologia*, 33, nr. 4, 2003, p. 645-666; LUDEMANN T., MICHIELS H.G. en NÖLKEN W., *Spatial Patterns of past wood exploitation, natural wood supply and growth conditions: indications of natural tree species distribution by anthracological studies of charcoal-burning remains*, in *European Journal of Forest Research*, 123, 2004, p. 283-292; LUDEMANN T., *Das Abbild der natürlichen Vegetation in der historischen Holznutzung: Synthese anthrakologischer Studien im Mittelgebirgsraum Zentraleuropas*, in *Berichte der Reinhold-Tuxen-Gesellschaft*, 19, 2007, p. 7-22; ID., *Kiln site anthracology and fuel wood ecology in Central Europe. 4th International Meeting of Anthracology*, in *4th International Meeting of Anthracology. Charcoal and microcharcoal: continental and marine records*, Brussel, 2008, p. 87.
- (20) NELLE O., *Charcoal burning remains and forest stand structure - Examples from the Black Forest (south-east Germany)*, *BAR International Series*, 1063, 2002, p. 201-207.

►
Ligging van de
meilers op een
hoogtekaart op
basis van het digi-
taal hoogtemodel
(© AGIV)

Dit contrasteert met de ligging van de meilers: ze liggen steeds op de drogere zandige gronden van het Zoerselbos, waar ecologisch gezien eik, berk en hazelaar thuishoren, nu en ook vroeger. De soortensamenstelling in de meiler was dus duidelijk verschillend van de samenstelling van het bos waarin ze liggen. In tegenstelling tot de hoofdsoort zijn de nevensoorten wel in grote mate afkomstig van op of rond de plaats van de meiler.

In tegenstelling tot Duitse onderzoeken (zie ook kadertekst) geven de houtskoolresten in de meilers ons dus niet alleen een beeld van de boomsoortensamenstelling in de directe omgeving van de meiler (10). Het elzenhout moet zeker aangevoerd zijn van broekbossen wat verderop. Wellicht werd het hakhout van els in de broekbossen gekapt en via de aanwezige exploitatiewegen over korte afstand getransporteerd naar de drogere (eiken)bossen waar de meilers langs de wegen werden aangelegd, bij voorkeur in de buurt van kleine waterlopen. Nadien werd de houtskool via de exploitatieweg verder getransporteerd naar de grotere verbindingswegen voor transport (en verkoop) tot ver buiten het gebied.

Wanneer ouderdom en structuur (van de 14de eeuw tot zeker na 1650, en waarschijnlijk eerder af en

toe dan heel regelmatig), samenstelling (vooral els) en ligging (bij de Kretse Beemden en Hooidonkse Beemden) vergeleken worden met historische bronnen, dan kan nog een stap verder gezet worden in de reconstructie: op basis van het landboek en de rekeningboeken van de abdij, kunnen we veronderstellen dat de houtskoolproductie in het Zoerselbos samenhangt met de grote ontginningsfasen van de broekbossen, om er hooibeemden van te maken. Zo vermeldt het landboek van Judocus Bal uit 1666 het volgende: “...de beemden, door ons eertijts aangelegd ter vervanging van het stokhout...” (11). Deze beemden werden wellicht aangelegd kort nadat de Hertog van Brabant (in 1346) zijn jachtrecht, en de bijhorende verplichting om de broekbossen te behouden, opgaf. Deze periode en locatie komen goed overeen met de datering van de eerste reeks meilers. Verder staat in het landboek ook: “De beemden van hoydonk, die om meerder oirboir ende profijt des cloosters over eenige hondert jaeren, ende de Aerden, die anno 1566 van het Bosch zijn gesepareert, ende tot Hoywasch gebrogt, ...”. In 1566 werden dus nieuwe beemden aangelegd naast de toen bestaande Hooidonkse en Kretse beemden. Een verband met de ontginning van de natte gronden verklaart meteen ook waarom els dominant is en de houtskool van boomsoorten van drogere gronden slechts een minderheid uitmaakt in de meilers.

Er bestaan ook andere historische bronnen die verwijzen naar houtskoolproductie, zij het enigszins in tegenspraak met de veronderstelde band met grote ontginningsfasen. Van der Wee (12) schrijft bijvoorbeeld voor de 14de tot de 16de eeuw: “*Lier en Antwerpen haalden hun houtskool voornamelijk uit Zoersel-Westmalle en Heist-op-den-berg*”. Dit suggereert een regelmatige en grootschalige activiteit. Voor het Zoerselbos wordt dat niet ondersteund door de onderzoeksresultaten van het meilerproject.

Op basis van de onderzoeksresultaten lijkt het er veeleer op dat in zones en periodes met regulier bosbeheer niet zoveel houtskool werd gebrand in het Zoerselbos: het constructie- en brandhout dat op de drogere delen van het bos werd gekapt, en het hakhout in de nattere bosdelen (ook brandhout) voldeden in de lokale behoeften en die van de abdij. Het hout was gereserveerd als constructie- of brandhout, zonder dat er (veel) overschot was. De grootschalige projecten waarbij elzenbroekbossen werden omgezet naar hooibeemden leverden echter op korte tijd zeer grote hoeveelheden elzenhout op, waardoor er een tijdelijk overaanbod aan hout was, dat een belangrijke eenmalige opbrengst genereerde door het te verkopen. Door het elzenhout ter plaatse om te zetten in houtskool kon

men een hoogwaardiger product afleveren dat meer opbracht en bovendien gemakkelijk over grotere afstanden naar de steden kon getransporteerd worden.

CONCLUSIE

Archeologische en landschappelijke relictten komen relatief veel voor in oud bos, omdat in bossen vaak geen grote vergravingen gebeurden, in tegenstelling tot in landbouwzones en urbaan gebied waar de bodem vaak sterk verstoord werd. Bovendien voorkomt de vegetatie erosie. Hoewel meilers een typisch relict voor bossen en hun nabije omgeving zijn, en dus waarschijnlijk vaak bewaard zijn gebleven in of op de bodem, werden in Vlaanderen tot nu slechts zelden relictten van meilers beschreven. We hopen dat door deze studie tot dusver niet herkende restanten van meilers herkenbaarder worden, en daardoor in aanmerking komen voor onderzoek en maatregelen die het behoud op lange termijn kunnen verzekeren. Deze structuren kunnen immers in combinatie met andere bronnen, zoals archiefstukken, en met actuele ecologische kennis informatie leveren voor een gedetailleerde reconstructie van het historische landschap en vroegere bosbeheer.

▲
In de eikenbossen domineert adelaarsvaren vaak de ondergroei
(foto O. Pauwels)

Wie meer wil weten over de meilers en het houtskoolonderzoek in het Zoerselbos kan het volledige eindrapport van deze onderzoeksoopdracht doornemen. Dit kan worden gedownload op de websites van het INBO (www.inbo.be) en op de portaalsite www.onroerendergoed.be

Ilse Boeren was projectmedewerker aan het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek. Kris Vandekerckhove is onderzoeker bos ecologie en bosbeheer bij het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek.

Sara Adriaenssens is onderzoeker landschaps geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Dries Tys is professor historische archeologie en landschapsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel.

Koen Deforce, Kristof Haneca en Jan Bastiaens zijn erfgoedonderzoekers natuurwetenschappen aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

EINDNOTEN

- (1) Aan het eind van de 18de eeuw (1771-1777) werd een volledige kartering uitgevoerd van het grondgebied Vlaanderen onder leiding van Joseph Jean François Graaf de Ferraris. Deze kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden geeft een goede weergave van het grondgebruik in onze regio rond 1775. De zogenaamde Ferrariskaart is een van de meest accurate oude historische kaarten voor Vlaanderen. Historisch gezien is het jaartal 1775 belangrijk omdat vanaf de tweede helft van de 18de eeuw belangrijke bosontginningen plaatsgevonden hebben in Vlaanderen. Bossen die sinds de tijd van de Ferraris onafgebroken als bos bestaan, worden in Vlaanderen aangeduid met de term oud bos.
- (2) De historische schets werd voornamelijk gebaseerd op het Beheersrapport Zoerselbos: DE BAUW K., DE SMEDT R., SCHOTTE A., SYS M. en VAN DEN BROEK J. *Het Zoerselbos: Inventarisatieresultaten en richtlijnen voor het beheer*, Zoersel, 1985, p. 444; VAN DE MOSSELAER M., *Het grondbezit van de Sint Bernardsabdij van Hemiksem te Westmalle/Zoersel. De uitbating van het domein Hooionk in het licht van een landschapsgeschiedenis*, Zoersel, 1984; HOUTMAN E., *Een kaartboek van de Sint-Bernardsabdij Hemiksem 1666-1671 (Cartografische en Iconografische bronnen voor de geschiedenis van het Landschap in België)*, 9), Brussel, 2005, p. 322.
- (3) Abdijarchief Bornem, inventarisnummer 336 (origineel, opgesteld in de periode 1666-1671) en 343 (kopie uit 1752 door Godefridus Bouvaert).
- (4) Abdijarchief Bornem, inventarisnummer 391.
- (5) HOLLINGDALE A.C., KRISHNAN R. en ROBINSON A.P., *Charcoal production. A handbook (Eco-logic books)*, Bristol, 1999.
- (6) GALE R., *Wood-based industrial fuels and their environmental impact in lowland Britain*, in MURPHY P. en WILTSHIRE P.E.J. (eds.), *The environmental archaeology of industry. (Symposia of the Association for Environmental Archaeology, 20)*, Oxford, 2003, p. 30-47.
- (7) Gebaseerd op de websites van *Europäischer Köhlerverein* www.europkoehler.com en van de stad Heidenheim (www.heidenheim.de/grosskuchen/freizeit-und-erholung/koehlerei/die-waldkoehlerei-auf-der-ostalb.html), bezocht op 25/02/2010.
- (8) SCHIRREN M.C., *Holzkohlemeiler: Bodendenkmale und Quellen zur Wald- und Wirtschaftsgeschichte*, in *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*, Jahrbuch 55, 2007, p. 235-250.
- (9) LIPSDORF J., *Köhler über die Kohle. Ausgrabungen von Holzkohlemeilern am Tagebau Jänschwalde, Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlerevier 2000 (Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg)*, 8), 2001, p. 213-223.
- (10) LUDEMANN T., *Anthracology and forest sites - The contribution of charcoal analysis to our knowledge of natural forest vegetation in south-west Germany*, in THIÉBAULT S. (ed.), *Charcoal Analysis: Methodological Approaches, Palaeoecological Results and Wood Uses (Proceedings of the second International Meeting of Anthracology, Paris, September 2000)*, in *BAR International Series*, S 1063, 2000, p. 209-217; LUDEMANN T., *Large-scale reconstruction of ancient forest vegetation by anthracology. A contribution from the Black Forest*, in *Phytocoenologia*, 33, nr. 4, 2003, p. 645-666; LUDEMANN T., MICHIELS H.G. en NÖLKEN W., *Spatial Patterns of past wood exploitation, natural wood supply and growth conditions: indications of natural tree species distribution by anthracological studies of charcoal-burning remains*, in *European Journal of Forest Research*, 123, 2004, p. 283-292; LUDEMANN T., *Das Abbild der natürlichen Vegetation in der historischen Holznutzung: Synthese anthrakologischer Studien im Mittelgebirgsraum Zentralluropas*, in *Berichte der Reinhold-Tuxen-Gesellschaft*, 19, 2007, p. 7-22; NELLE O., *Charcoal burning remains and forest stand structure - Examples from the Black Forest (south-east Germany)*, *BAR International Series*, 1063, 2002, p. 201-207.
- (11) Stokhout is geveld hakhout van een welbepaalde afmeting (groter dan bijvoorbeeld rijshout).
- (12) VAN DER WEE H., *The growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth - sixteenth centuries)*, 's Gravenhage, 1963.

Guido Cuyt

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK DOOR VRIJWILLIGERS IN VLAANDEREN

◀ Roeselare-Zilverberg,
opgravingen door
de Werkgroep
Archeologie
Roeselare
(foto J. Goderis)

De laatste jaren is de discussie rond de 'amateurarcheoloog' hoog opgelopen, al is die er met wisselende intensiteit en andere accenten altijd geweest. De amateurarcheoloog: vroeger verguisd, later gewaardeerd en de dag van vandaag opnieuw verdrongen. Dit artikel wil een beeld schetsen van de evolutie van de amateurarcheologie in Vlaanderen.

WIE GRAAFT IN VLAANDEREN 'OFFICIEEL' OP?

Tot het midden van vorige eeuw was archeologie uitsluitend een zaak van particulieren, veelal verzamelaars, of van een of andere oudheidkundige vereniging die verbonden was aan een museum. Er

was immers geen wettelijke reglementering terzake. Iedereen mocht de spade in de grond steken. Pas vanaf het begin van de 20ste eeuw betoonde de overheid een zekere interesse en richtte de *Service des Fouilles de l'Etat* op, zeg maar de Rijksdienst voor Opgravingen. Die was verbonden aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel.

In 1958 werd de Rijksdienst voor Opgravingen losgekoppeld van het museum en in 1963 omgevormd tot autonome en tweetalige Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO), met als eerste directeur Heli Roosens, doctor in de geschiedenis en gespecialiseerd in Merovingische grafvelden. De NDO had natuurlijk niet het monopolie van archeologisch onderzoek. Aan de universiteiten van Gent, Leuven en Brussel werd vanaf het midden van de 20ste eeuw archeologie gedoceerd en werden opgravingen ondernomen.

► Een voorbeeld van samenwerking tussen professionele en amateurarcheologen. Archeologe Rica Annaert bekijkt samen met leden van de kring van Zondereigen enkele archeologische vondsten (foto H. Janssen)

► Leden van de kring Denderland inventariseren de vondsten afkomstig van het Romeinse forum van Hofstade (foto R. De Moor)

► Opgraving van een Romeinse geplaveide weg in de vicus van Asse door de Katholieke Universiteit Leuven in samenwerking met vzw Agilas (foto K. Magerman)

De archeologie als dusdanig werd een zelfstandige wetenschap met eigen technieken en methodes. Dit verhinderde niet dat deze jonge wetenschap toen reeds beseftte dat ze meer en meer een beroep moest doen op natuurwetenschappen en aldus toch een onderdeel was van een interdisciplinair opzet. Men begon geleidelijk aan in te zien dat het gevonden voorwerp op zichzelf maar een secundair belang had en dat men grootschalige projecten diende aan te pakken, zoals bijvoorbeeld de verspreiding van culturen in de pre- en protohistorie, het Romeinse wegnnet, de handel in de middeleeuwen.

In de naoorlogse periode ontplooidde zich in ons land een nooit geziene archeologische activiteit. De grote economische expansie in de jaren '50 en '60 had namelijk grote openbare werken voor gevolg die niet zelden leidden tot toevalsvondsten. Voor het eerst werd men zich ten volle bewust van de bedreiging van deze bouwwoede voor ons archeologisch patrimonium. Overal werden sites onderzocht met modernere methodes en opgravingstechnieken, die de vergelijking met die uit de 19de eeuw niet meer konden doorstaan. De grote bouwactiviteit in deze periode gaf aanleiding tot het oprichten van officiële stedelijke archeologische diensten: eerst in Gent, later in Brugge, Antwerpen en andere steden.

In de jaren '80 begonnen ook de provincies archeologen aan te stellen en ontstonden er intergemeentelijke archeologische diensten. Dit zijn samenwerkingsverbanden van verschillende gemeenten die zich ertoe verbinden om opgravingen te financieren en te laten uitvoeren. De oudste is de Archeologische Dienst Waasland (ADW), opgericht in 1983. Tegenwoordig telt Vlaanderen een negental dergelijke diensten.

Ook musea organiseren archeologisch onderzoek. Als belangrijkste noemen we het Provinciaal Gallo-Romeins Museum van Tongeren, het Provinciaal Archeologisch Museum van Velzeke en de Musea Maaseik.

De regionalisering van de instellingen in 1989 bracht de afschaffing van de NDO met zich mee, en de oprichting in 1991 van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP), eerst met zetel in Zellik, daarna in Brussel. Het had een driedovoudige taak: beheer van het archeologisch patrimonium, archeologisch onderzoek en publicatie, gekoppeld aan publiekswerking. In 2003 werd het IAP onderdeel van het nieuwe Vlaams Instituut

voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), met erfgoed-onderzoek en -ontsluiting van archeologische sites, bouwkundig en landschappelijk erfgoed als belangrijkste opdracht. Het beheer van het archeologisch erfgoed ging over naar de Afdeling Monumenten en Landschappen, nu het agentschap Ruimte en Erfgoed.

Ondertussen bleef het probleem bestaan van de steeds sneller voortschrijdende aftakeling van het archeologisch erfgoed in Vlaanderen. In 1992 ondertekenden de Europese ministers, zich bewust van het probleem, in Valletta (Malta) het Europese verdrag ter bescherming van het archeologische erfgoed, ook wel het Verdrag van Malta genoemd. Dat verdrag beoogt een allesomvattende bescherming van het archeologisch erfgoed.

Tegenwoordig komt het uitvoeren van opgravingen meer en meer in handen van archeologische privé-bedrijven. Het principe van het verdrag van Malta is dat de veroorzaker betaalt. In de geest hiervan is de bouwondernemer financieel verantwoordelijk voor het archeologisch onderzoek van de site, die hij door zijn bouwonderneming dreigt te verstoren of te vernielen. Dat is een goede zaak, want op die manier worden er op grote schaal archeologische sites van de ondergang gered. Helaas heeft deze toestand voor de amateurarcheologie nefaste gevolgen.

DE AMATEURARCHEOLOOG

Bij alle hierboven genoemde gevallen gaat het om professionele archeologen, die officieel zijn aangesteld door een of andere instantie, in vast of tijdelijk verband. Daarnaast bestaat van oudsher de amateurarcheologie, een begrip waarvan de etymologie enigszins misleidend is, alsof het alleen de amateurs zouden zijn die van hun activiteit houden (Lat. *amare*). Met amateurarcheoloog wordt hier bedoeld: hij die de archeologie niet beroepshalve beoefent, maar wel als vrijwilliger.

Veel te lang werd in de archeologische wereld de nadruk gelegd op de verschillen tussen de beroepsarcheologen en de amateurs. Vorige generaties beroepsarcheologen vonden stevast dat amateurs hun handen van de archeologie moesten afhouden. De amateurarcheoloog had toen duidelijk een imagoprobleem. Dat is niet te verwonderen. De meeste amateurs waren toen – en velen zijn het helaas nog – louter schattengravers.

Door het groeiend archeologische bewustzijn in de jaren '50 en '60 rezen heemkundige kringen en ar-

▲▲
Het eerste archeologisch project van de Spaenhiers: proefsleuven op het Oosthof in 1988 (foto M. Dewilde)

cheologische verenigingen als paddenstoelen uit de grond. In deze periode van economische hoogconjunctuur was er immers een algemene toename van de vrije tijd, zeker na het invoeren van de vijfdaagse werkweek in 1955, in het onderwijs in 1973. Meteen was het fenomeen geboren van de 'weekendarcheologie'. Dit betekende ook de democratisering van de archeologie. Waar die tevoren een zaak was van de plaatselijke notabelen (dokter, pastoor, notaris...) werd ze nu een hobby van lieden uit alle lagen van de bevolking.

We kunnen niet genoeg benadrukken dat archeologische vondsten collectief bezit zijn, en niet de hobby van particulieren. Mensen die privéverzamelingen aanleggen, zondigen tegen de geest van dit principe. Er zijn immers nogal wat malafide zoekers die het wetenschappelijk aspect aan hun laars lappen. Ofwel hebben ze zelf hun voorwerpen opgedolven (wat sinds het decreet van 1993 strafbaar is), al of niet met metaaldetector, ofwel hebben ze hun voorwerpen gekocht op een of andere beurs (waar die voorwerpen meestal ook op illegale

►
►
Bouwhistorisch
onderzoek door de
Antwerpse Vereniging
voor Bouwhistorie
en Geschiedenis
(foto AVBG)

manier zijn terechtgekomen). Op internet zijn er verkoopsites waar archeologische voorwerpen zoals munten en scherven te koop worden aangeboden. Recent hebben enkele incidenten met malafide zoekers, onder andere in Tongeren, het imago van de metaaldetectoramateur geen goed gedaan.

Dat het ook anders kan, bewijst de sfeer van positieve samenwerking die er de laatste jaren bestaat tussen de archeologen en de metaaldetectorwereld.

▼
Leden van de
Archeologische
Werkgroep
Kortenbergh in actie
op de noodopgraving
aan de
Vissegatstraat
te Erps-Kwerps
(foto W. Sevenants)

Op dit ogenblik heerst er door het decreet op de archeologie strikt wettelijk een totaalverbod van metaaldetectorgebruik om archeologische voorwerpen op te diepen. Maar er wordt gesleuteld aan een nieuwe wetgeving die dit totaalverbod moet opheffen. Bovendien zijn er voorbeelden van positieve samenwerkingsverbanden tussen de archeologen en de metaaldetectoristen, bijvoorbeeld bij de Zuid-Oost Limburgse Archeologische Dienst (ZOLAD).

Dat laatste voorbeeld brengt ons meteen naar de grootste groep amateurs, die bonafide is. Deze zijn echt begaan met het archeologisch erfgoed en proberen zoveel mogelijk te werken volgens de regels van het boekje, liefst in samenwerking met beroepsarcheologen.

Onze indruk en aanvoelen is dat tot de eerste jaren van dit millennium de beroepsarcheologen grote waardering konden opbrengen voor de amateurarcheologen en hen niet meer als concurrenten in het archeologische veld beschouwden, maar als partners. Reeds een 30-tal jaar geleden zei de directeur van de Nationale Dienst voor Opgravingen: *“Er zijn maar twee soorten archeologen, namelijk goeie en slechte. En beide soorten vind je zowel bij de beroeps- als bij de amateurarcheologen”*.

Zelfs goede amateurs hebben natuurlijk hun beperkingen. Omdat het hun vak niet is, kunnen ze niet voltijds met de materie bezig zijn, en missen ze de dagelijkse kruisbestuiving van de collega's archeologen. Vaak hebben ze geen zicht op het geheel van sites uit een bepaalde periode in een

▼
Archeologische
Werkgroep
Kortenbergh
(foto W. Sevenants)

bepaalde streek, en zijn ze niet voldoende historisch geschoold, waardoor er een leemte blijft in de theoretische kennis. Daardoor missen ze de nodige achtergrond om hun vondsten historisch te interpreteren. Hun visie is dan vrij oppervlakkig. In vele gevallen zijn ze te weinig kritisch ingesteld, wat leidt tot te vlugge, onjuiste conclusies. Bovendien moet de archeoloog uiteindelijk een publicatie van zijn opgraving kunnen voorleggen. Sommigen zijn heel goed in het waarnemen, registreren en zelfs beschrijven van de grondsporen op hun veldtekeningen, maar komen niet tot een gefundeerde, in correct Nederlands geformuleerde synthese. Velen missen de gave van het schrijven, waardoor ze nooit tot een publicatie komen. De professionaliteit van de archeologie neemt alsmaar toe, waardoor die ook steeds moeilijker wordt. Daardoor zijn ze niet altijd in staat om de voortschrijdende technische *knowhow* bij te benen. Denken we – om maar één voorbeeld te noemen – aan de gesofistikeerde landmeterapparatuur. Het nemen van stalen voor natuurwetenschappelijk onderzoek is werk van specialisten. Sommige vondsten (geraamten, urnen...) worden niet meer uitgegraven, maar *en bloc* gelicht: een methode met de juiste én gespecialiseerde technische aanpak. De amateurarcheoloog heeft ook niet de financiële middelen voor het inhuren van een graafmachine en ander zwaar materieel. Want graafmachines zijn niet meer weg te denken van elke moderne opgraving. Wil de amateurarcheoloog nog aan zijn trekken komen, zal hij dus noodzakelijk moeten werken in verenigingsverband. De vereniging zelf zal nauw moeten samenwerken met de beroepsarcheologen.

Ondanks al deze beperkingen kunnen de amateurs bogen op heel wat troeven. Ze kennen hun eigen streek als geen ander, zijn vertrouwd met de ruimtelijke ordening en hebben dus zicht op de mogelijkheden of onmogelijkheden voor archeologisch onderzoek. Ze kennen toponiemen die archeologische aanwijzingen kunnen zijn. Ze zijn het best geplaatst om contacten te leggen met eigenaars van terreinen en komen vlug te weten welke sites bedreigd zijn. Ze krijgen informatie uit de eerste hand van landbouwers. Ze kunnen er als eerste bij zijn om alarm te slaan bij toevalsvondsten, en die te melden. Vooral op het gebied van terreinprospectie kunnen ze hun sterkte laten gelden. Prospecteren houdt vooral in: het controleren van bouwputten en het aflopen van pas omgeploegde velden. Daar is geen *hightech* voor nodig, alleen doorzettingsvermogen en vrije tijd. Kostbare apparatuur hoeft ook niet, alleen een stafkaart, schrijfgerei,

▲
Publiekswerking:
bezoek van het
4de leerjaar van de
basisschool Mater
Dei aan de opgra-
vingen aan de Frans
Mombaersstraat
te Erps-Kwerps
(foto W. Sevenants)

wat plastic zakjes en een stevig stel laarzen. Op die manier kunnen ze de vakarcheologen op de hoogte brengen van gebieden die archeologisch gevoelig zijn. Vooral de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) maakt dankbaar gebruik van hun gegevens. Die vormt een schat aan archeologische informatie over hun streek. Meestal worden die gegevens niet gepubliceerd, maar door het feit dat ze in de inventaris worden opgenomen, gaat de informatie niet verloren.

Tot 1993 was er in Vlaanderen geen wet- en regelgeving voor de archeologie. Dit ontbreken van een archeologische wetgeving was een tweesnijdend zwaard. Enerzijds hadden de malafide schattengravers vrij spel, anderzijds heeft ook de professioneel ingestelde amateurarcheologie zich daardoor in positieve zin kunnen ontplooien. Voor sommige amateurverenigingen, waaronder de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie, is het daardoor mogelijk geweest zich toe te leggen op het autonoom verrichten van opgravingen, op een niet-amateuristische maar professionele manier, en steeds in samenwerking met en dankzij de beroepsweld.

Zo komt het dat Vlaanderen in het archeologiedecreet van 1993, als enige in Europa, het belang van de amateurarcheologen erkend heeft (1). Het decreet voorziet immers de mogelijkheid dat amateurs opgravingen leiden, maar bepaalt dat ieder die een opgraving wil doen, daarvoor een vergunning moet aanvragen. De aanvrager (de verantwoordelijke voor de opgraving) moet daarvoor aan een aantal voorwaarden voldoen. Een van die voorwaarden is dat hij gekwalificeerd moet zijn. Dit betekent:

▲▲▲
Prospectievondsten
van de vzw Testa
uit Tessenderlo: een
fragment van een
glazen armband,
een 18de-eeuwse
devotiemedaille en
een pijlpunt uit de
vroeg bronstijd
(foto S. Panis)

ofwel moet hij in het bezit zijn van een diploma archeologie en zes maanden opgravingservaring hebben, ofwel moet hij, naast de zes maanden ervaring, door het voorleggen van de nodige publicaties kunnen aantonen dat hij in staat is om de leiding van een opgraving aan te kunnen.

Het decreet van 1993 voorzag ook in de oprichting van een Vlaamse Archeologische Raad (VAR), een adviesorgaan voor de bevoegde minister, in 1995 in het leven geroepen en waarin ook amateurarcheologen zetelden uit de vijf Vlaamse provincies (2).

Wel stellen wij vast dat amateurarcheologen minder en minder de gelegenheid krijgen om zichzelf op te leiden of om opgeleid te worden, hetgeen vroeger gebeurde door deel te nemen aan opgravingen

▼
Opgravingen van
AVRA in Kontich
in 1964
(foto F. Lauwers)

gen van de overheid of de universiteiten. De oorzaken zijn: de toenemende professionalisering van de archeologie, het strenger worden van de Europese normen inzake veiligheid en verzekering, en vooral de toenemende vrijemarktarcheologie. De officiële archeologische diensten, en *a fortiori* de archeologische bedrijven zijn minder en minder in staat om tijd vrij te maken voor de opleiding van onervaren medewerkers. De vraag die zich dan ook opdringt is: zijn wij hier getuige van de teloorgang van de amateurarcheologie?

De expertise die nu nog aanwezig is in sommige verenigingen, heeft geen kans meer om zichzelf te regenereren. Is die bijgevolg niet gedoemd om uiteindelijk te verdwijnen? Wordt de amateurarcheoloog gedwongen opnieuw een trede lager te gaan staan en zich uitsluitend bezig te houden met prospectie en/of studie van oudere vondsten en bestaande collecties? Worden de vrijwilligers opnieuw slechts 'ogen en oren van de archeoloog', het erepredikaat waarmee ze decennia lang op het ereschaftje hebben mogen staan? Hier en daar worden wel nog vrijwilligers aanvaard en zelfs gevraagd. In weerwil van deze positieve toestand constateren wij toch dat er geen plaats meer is voor een archeologische vereniging die autonoom opgravingen kan verrichten.

Nederland kent dezelfde problematiek rond amateurarcheologie. Daar bestaat een systeem waarbij de vrijwilligers onbelangrijke sites toegeschoven krijgen die 'uitgeprocedeerd' zijn, geen toplocaties dus, maar sites die door de professionele archeologen om reden van hun irrelevantie niet geselecteerd zijn. Sommigen noemen dit de schaamlap of de

kruimels die van de tafel vallen. De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) blijft zich inzetten om aan dat probleem te verhelpen (3).

Is het toeval dat de Vlaamse Archeologische Raad in 2003 werd opgedoekt en er in de nieuwe adviesraad (de derde afdeling van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen) geen amateurarcheologen meer zetelen? Pogingen om een soort gemeenschappelijk front te vormen om op te komen voor de belangen van de amateurarcheologen, zijn in het verleden vruchteloos gebleven. De amateurarcheoloog moet durven toegeven dat het particularisme dat de amateurarcheologie in Vlaanderen kenmerkt, hieraan niet vreemd is.

ENKELE ARCHEOLOGISCHE VERENIGINGEN

Hieronder worden enkele archeologische kringen voorgesteld, waarbij een grote verscheidenheid van doelstellingen en werkwijze opvalt. Twee constanten vallen echter meteen op. Ten eerste: een aantal kringen leggen zich niet meer toe op het autonoom verrichten van opgravingen. Ten tweede: de meeste kringen steunen weliswaar op een potentieel van vrijwilligers, maar worden geleid door een geschoold archeoloog. Het zijn dus niet zomaar louter amateurverenigingen. De AVRA vormt hierop een uitzondering. Van bij haar ontstaan is deze vereniging geleid door niet-professionele archeologen, hoewel de Raad van Bestuur altijd wel een gediplomeerd archeoloog in zijn rangen had en nog heeft. Maar de eigenlijke opgravingen vielen bijna altijd onder de verantwoordelijkheid van amateurs.

Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen (VOBoW)

Deze vereniging werd in 1974 in Kortrijk opgericht op vraag van de provincie West-Vlaanderen. Ze was bedoeld als één overkoepelende organisatie voor de hele provincie. Van bij het begin werd bepaald dat de vereniging zich zou toelagen op noodopgravingen en prospecties, maar dat voor grotere sites een beroepsarcheoloog de opgraving moest leiden of begeleiden. De opgravingen van de sites Kemmelberg, Kerkhove en Bredene zijn de belangrijkste voorbeelden. Een van de mooiste realisaties is het Regionaal Archeologisch Museum van de Scheldevallei in Waarmaarde (Avelgem). Het museum biedt sinds 1996 een overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de West-Vlaamse

Scheldevallei, van het Paleolithicum tot en met de Merovingische tijden, maar focust vooral op het Romeinse administratief-logistieke centrum in Kerkhove. Deze site ligt vlak naast het museum en is ingericht als archeologisch openluchtmuseum met visualisatie van de grondplannen. Onder de vlag van de VOBoW opereert sinds 1979 de Werkgroep Archeologie Roeselare (WAR) die vooral in Roeselare opgravingen uitvoert onder leiding van Jozef Goderis.

Het systeem van vergunningen die kringen voor opgravingen moeten aanvragen, heeft de relatie tussen de VOBoW en de Vlaamse overheid in het verleden meer dan eens verstoord, vooral in verband met het archeologisch onderzoek in Kerkhove. Ook voor de regio Roeselare begon dit sinds 2008 ernstige problemen te stellen. Op drie kleinere sites zijn belangrijke gegevens verloren gegaan doordat de WAR niet direct kon ingrijpen door het nieuwe systeem van vergunningen. De VOBoW vraagt zich af of alle noodzakelijke opgravingen moeten omgeschakeld worden in archeologische waarnemingen, ondermeer omdat daardoor ook de manier van subsidiëring in het gedrang komt. Op dit ogenblik telt de vereniging 65 leden met daarnaast 57 abonnees op de West-Vlaamse Archeokrante. De vereniging geeft eveneens jaarboeken uit (*West-Vlaamse Archaeologica*) en onderhoudt een website (4).

Opgravingen van AVRA in Kontich: improviseren om panoramische foto's te maken (foto auteur)

Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen (VOBOV)

Het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, kortweg VOBOV vzw werd in 1965 opgericht als een vereniging die de brug wil slaan tussen de beroepsarcheologie en het bredere publiek en telt nu een 90-tal leden. De promotie van de archeologie gebeurt via het tijdschrift *VOBOV-Info* (dat tweemaal per jaar verschijnt) en via de organisatie van een jaarlijkse contactdag, die wordt georganiseerd in samenwerking met de provincie Oost-Vlaanderen en het Ename Erfgoedcentrum. VOBOV is de enige vereniging die het gehele grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen bestrijkt en ontvangt via de Federatie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Industrieel Erfgoed een jaarlijkse subsidie vanwege de provincie. De leiding van de vereniging is nagenoeg volledig in handen van geschoolde archeologen (5).

Zondereigen

Zondereigen is een parochie en leefgemeenschap in het noorden van de provincie Antwerpen, behorend tot de gemeenten Baarle-Hertog en Merksplas. Er is sinds 2001 een enthousiaste heemkundige werkgroep actief in de schoot van de vereni-

gingen Amalia van Solms (Baarle-Hertog-Nassau) en Marcblas (Merksplas). Twee leden van de werkgroep zetten zich in voor een betere kennis van het verleden door middel van archeologische prospecties (het belopen van akkers) en het bestuderen van bestaande collecties. Daarnaast organiseert de groep praktijkcursussen, lezingen, tentoonstellingen en wandelingen. Begeleid door professionele archeologen gebeuren de prospecties en inventariseringen op een rationele manier, met een merkwaardig rendement. Niet alleen wist de groep de landbouwgemeenschap te sensibiliseren, ondermeer dankzij publicaties van tussentijdse evaluaties, maar kon ook de lagere scholen in het project betrekken. Sinds 2005 zijn al 206 locaties in kaart gebracht die samen ongeveer 4250 archeologische vondsten opleverden, gaande van het midden-Paleolithicum tot de late middeleeuwen. Dankzij een goede samenwerking met het VIOE, de Archeologische Dienst van de Antwerpse Kempen (ADAK) te Turnhout, de Katholieke Universiteit Leuven en BILAN Tilburg komen deze gegevens terecht in de Centrale Archeologische Inventaris. In 2007 is ook in Merksplas een werkgroep van start gegaan met de akkerprospecties. Zondereigen begeleidt de leden en brengt hen in contact met de professionele archeologen.

► Opgravingen van AVRA in Kontich: vlakdekkend onderzoek van bewoningssporen uit de vroege ijzertijd (foto R. Van Beeumen)

Het project van Zondereigen heeft aangetoond wat er kan bereikt worden dankzij een vlotte samenwerking tussen professionele bezielers en goed begeleide amateurarcheologen. De groep stelt zich ten doel van Zondereigen de best geprospecteerde zone van Vlaanderen te maken. De heemkundige kring Amalia van Solms telt 900 leden. Daarvan zijn er 11 actief in de archeologische werkgroep Zondereigen (6).

Denderland

Sedert 2001 werken enkele initiatiefnemers aan de uitbouw van de Heemkundige Kring Denderland, waarin de gemeenten Hofstade en Gijzegem zijn opgenomen. Recent is een werkgroep binnen deze kring gestart met een grondige inventarisatie van de vondsten van de Steenberg te Hofstade, waar in 1950 de resten van een Gallo-Romeins *fanum* aan het licht kwamen. De voorwerpen belandden toen op verschillende locaties (o.a. universiteit Gent, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel enzovoort) maar worden nu met succes beetje bij beetje opnieuw bij elkaar gebracht. De inventarisatie en studie in het Stedelijk Museum Aalst gebeurt met de supervisie van de Gentse Universiteit. De leden van de kring organiseren elke zaterdag een inventarisatie-werkdag (7).

Agilas

De kring Agilas vzw is begaan met de archeologie in het noordwesten van Vlaams-Brabant, vooral in Asse. Agilas werd opgericht in de jaren '80 en voerde in dezelfde periode verschillende succesvolle opgravingen uit. Het was toen nog, meer dan nu, een echte amateurvereniging die ook meer zelfstandig werkte. In de jaren '90 tot 2005 viel bijna alle activiteit stil. Eind 2005 werden de statuten herschreven en werd de vereniging nieuw leven ingeblazen. De doelstelling van Agilas is niet om zelf zo veel mogelijk op te graven, maar wel om zo veel mogelijk steun te verlenen aan beroepsopgravingen. Daarnaast is er een intense publiekswerking die zich richt op het organiseren van tentoonstellingen, de verwerking van eerder opgegraven archeologisch materiaal, het uitgeven van een jaarboek, het organiseren van lezingen, enzovoort.

Agilas wil in zijn jaarboek een forum bieden aan beroepsarcheologen om hun resultaten kenbaar te maken aan een iets groter publiek, zonder vulgariserend te zijn. De voorbije jaren heeft in Asse intensief archeologisch onderzoek plaatsgehad. Spectaculair was de ontdekking in 2007-2008 van enkele Romeinse pottenbakkersovens en van een Romeins wegtracé aan de Krokegemse weg. De

▲
Opgravingen van
AVRA in Wijnegem
(foto auteur)

kring werkt samen met de Katholieke Universiteit Leuven en wordt geleid door amateurarcheologen en begeleid door geschoolde archeologen. In 2008 telde Agilas 45 leden (8).

Spaenhiers: de Archeologisch-Historische Kring van Koekelare

Sinds 1981 gebeuren er op het grondgebied van Koekelare georganiseerde archeologische opgravingen. Een groepje mensen wilde zich inzetten voor het behoud van het historisch patrimonium en richtte daartoe een vereniging op, de *Spaenhiers*, afgeleid van spadeniers, werklui met een spade, die in de 17de-18de eeuw konden opgeëist worden.

Met steun van de gemeente, de provincie en het Vlaamse Gewest, zetten de *Spaenhiers* geregeld een opgravingcampagne op van een bedreigde site. Iedereen mag zich aanmelden om bij een opgraving te helpen (graven, sorteren, wassen...). Het onderzoek van de bodemsporen en de behandeling van de vondsten wordt deskundig begeleid. Recent verleende de vereniging haar medewerking aan de opgravingen van het VIOE in de zuidwestelijke sector van het *castellum* van Oudenburg. De kring verzorgt tentoonstellingen, richt uitstappen in, begeleidt kleine restauraties en ontwikkelt initiatieven in functie van de Open Monumentendag, de Erfgoeddag, Week van de Smaak en dergelijke. Informatie naar het grote publiek gebeurt sinds 1994 met een Jaarboek. Leden krijgen dit jaarboek gratis en kunnen ook gratis deelnemen aan activiteiten. Speciale aandacht krijgen publicaties en acties gericht op het bevorderen van het historisch besef bij de jeugd. Op dit ogenblik (2008) telt de kring 280 leden (9).

Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis (AVBG)

Deze vereniging werd in 1963 door amateurs opgericht als Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek en was de eerste jaren enerzijds gewijd aan speleologie in Frankrijk en anderzijds aan archeologie, met onder meer projecten in Grobendonk, Poederlee, en Zichem (de middeleeuwse Maagdentoren) waarover artikels verschenen in het bulletin *Hades*.

Het zienderogen verdwijnen van het huizenbestand van de oude Antwerpse stadskern als gevolg van het niets ontziende saneringsbeleid van de jaren 1960 gaf de AVBG in de jaren 1970 een fundamentele wending stadswaarts. Haar aandacht voor de stad als archeologisch onderzoeksterrein bleef evenwel

niet beperkt tot het bodemarchief. Vooral onder voorzitter Peter Van der Wee richtte de activiteit zich vanaf 1977 meteen tot bouwhistorisch onderzoek in brede zin. Bovendien nam de werkgroep een geëngageerd standpunt in over monumentenzorg en restauratie, ondernam publieksgerichte acties en publiceerde polemische stukken, waarmee hij geregeld de pers haalde.

Al vlug profileerde de AVBG zich als pionier in de bouwarcheologie die bij het onderzoek geen onderscheid maakt tussen ondergrond en bovengrond of tussen archivalia en terrein. Nog vóór deze werkwijze elders ingeburgerd raakte, combineerde de AVBG tal van historisch-wetenschappelijke disciplines en beoogde ze een samenwerking tussen amateurs en professionelen, met een ander oog voor gebouw en ondergrond.

Vanaf 1997 concentreerde de AVBG zich definitief op het huizenonderzoek. De interdisciplinaire studie van woonhuizen moet de geschiedenis van een perceel reconstrueren met een integrale aanpak: de materiële resten, iconografisch materiaal, geschreven documenten.

Met de recente naamsverandering in Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis beklemtoont de AVBG ook het belang dat zij stelt in deze integrale aanpak. Naast vier Infobladen, ontvangen de leden tweemaal per jaar het *Bulletin* met wetenschappelijke bijdragen over recent (bouw) historisch onderzoek.

De vereniging verzorgt ook thematische publicaties. Deze resulteerden in tentoonstellingen en bijhorende publicaties die thans als basiswerken gelden. Het vermelden waard zijn: *Het Ontstaan van Antwerpen. Feiten en Fabels* en de pionierstudies *Rijke Vorm en Bonte Kleur in 't Antwerps Burgerinterieur omstreeks 1585* en *'n Propere Tijd!? Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)*. Het wetenschappelijk onderzoek van de AVBG gaat samen met een warm engagement. En het moet gezegd: gebrek aan kennis en interesse, verwaarlozing en inbreuken allerlei vormen nog steeds een bedreiging. Daarom onderneemt de AVBG ook geregeld acties om publiek, overheden en media te sensibiliseren. Op dit ogenblik (2009) telt de vereniging ongeveer 80 à 90 leden (10).

Archeologische Werkgroep Kortenberg (AWK)

De Archeologische Werkgroep Kortenberg (AWK) werd in 2003 opgericht binnen het Erfgoedhuis Kortenberg. Het is een werkgroep die vooral pro-

▲
Wijnegem: vlakdek-
kend onderzoek van
Romeins gebouw
(foto auteur)

▼
Opgravingen in
Wijnegem: vlakdek-
kend onderzoek van
Romeinse
bewoningssporen
(foto auteur)

jectgedreven werkt. Het aantal werkgroepleden is dus zeer variërend.

De doelstelling is zorg dragen voor het archeologische erfgoed van Groot-Kortenbergh, met een bijzondere aandacht voor het bedreigd patrimonium. Dit houdt ondermeer in:

- het verzamelen van alle gegevens die kunnen wijzen op de aanwezigheid van vroegere menselijke activiteit op een bepaalde plaats, hetzij door het onderzoek van archieven, archeologische verzamelingen, kaarten, sagen en legenden, plaatsnamen, enz., hetzij door onderzoek op het terrein zelf (door zogenaamde veldprospecties, bezoeken aan bouwvallen)
- het in kaart brengen van de archeologische sites
- advies uitbrengen bij het toekennen van een bestemming aan percelen waar (mogelijk) archeologische sites aanwezig zijn
- het consolideren, restaureren en onderhouden van archeologisch waardevolle sites en vondsten
- het opgraven van bedreigde archeologische sites
- verspreiden van de kennis over het archeologisch erfgoed aan een ruimer publiek
- deelnemen aan Gemeentelijke Erfgoedcommissie, GECORO en andere.

De vereniging beperkt haar werkterrein tot de vier deelgemeenten van Groot-Kortenbergh: Erps-Kwerps, Everbergh, Meerbeek en Kortenbergh. De prioriteit ligt op het archeologisch patrimonium dat met vernietiging of verdwijning bedreigd wordt, hetzij door ingrepen in de bodem, hetzij door een slechte bewaring. De werkgroepleden kunnen deelnemen aan prospectiecampagnes, hulp verlenen bij (nood)opgravingen, verwerken van vondstenmateriaal, restaureren van aardewerk, publiceren van bevindingen, ijveren voor bescherming van waardevolle sites. Het tijdschrift *Curtenbergh* is een uitgave van de vier heemkringen van Kortenbergh en de Archeologische Werkgroep Kortenbergh. In 2009 telt de werkgroep 5 leden. De leiding is in handen van geschoolde archeologen (11).

Haachtse Geschied- en Oudheidkundige Kring (HAGOK)

HAGOK (Haachtse Geschied- en Oudheidkundige Kring vzw) wil de geschied- en oudheidkundige aspecten van de regio Haacht onderzoeken en bekendmaken. Deze regio omvat de gemeenten binnen de driehoek Aarschot-Leuven-Mechelen. De belangrijkste activiteit is de publicatie van het *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* dat driemaal per jaar verschijnt. Daarnaast orga-

niseert HAGOK jaarlijks meerdere voordrachten, cultuurhistorische uitstappen en andere initiatieven (genealogisch, geschiedkundig, archeologisch). De kring neemt verder ook tal van genealogische, geschiedkundige en archeologische initiatieven. Er werden opgravingen gedaan aan de watermolen te Rotselaar, naar het verdwenen kasteel *Roost*, naar een historische hoeve met walgracht *Ter Hofstad* (beide in Haacht) en ook naar de verdwenen kerk van het Montfortanen klooster (het vroegere Vrouwenpark) in Rotselaar. Dit archeologisch onderzoek gebeurt onder leiding van geschoolde archeologen. Naast het tijdschrift realiseerde de kring ook een uitgebreide publicatielijst met onder andere enkele lijvige geschiedkundige uitgaven. HAGOK telt 550 leden (12).

TESTA VZW

Vier amateurarcheologen stichtten in 1988 de archeologische vereniging TESTA, gevestigd in Tessenderlo. De vereniging is vooral actief in het Hageland en de Zuiderkempes. Ze verrichtte in de beginjaren van haar bestaan een aantal noodopgravingen, onder andere in Tessenderlo. Tevens meldde ze diverse sites aan de overheid, die later werden opgegraven, bijvoorbeeld een grafveld uit de metaaltijden te Engsbergen en een site uit het Epipaleolithicum te Assent. Geregeld werd er samengewerkt met de Katholieke Universiteit Leuven, in het bijzonder met het Labo voor Prehistorie.

Sommige leden van TESTA hebben gedurende vele jaren een belangrijke privé-collectie van prehistorische en andere artefacten uit Hageland en Zuiderkempes opgebouwd, het resultaat van meer dan twintig jaar terreinprospectie. In totaal werden naar schatting meer dan 200.000 objecten ingezameld, die meestal ontoegankelijk zijn voor het

▼
Opgravingen van
AVRA in Wijnegem:
vlakdekkend onder-
zoek van middel-
eeuwse bewonings-
sporen
(foto auteur)

► Viering 45 jaar AVRA in 2008. Een 'spektakel levende geschiedenis' moet de archeologie dichterbij het publiek brengen (foto R. Goossens)

grote publiek. Gelukkig heeft de kring hiervoor een oplossing gevonden. Samen met de vereniging LAD (Loois Archief- en Documentatiecentrum) bouwde hij de gemeentelijke feestkelder onder het gemeentehuis uit tot een museum. Er is een permanente tentoonstelling ingericht met een overzicht van de geschiedenis van Tessenderlo. Daarnaast is er telkens een tijdelijke tentoonstelling, waarbij een bepaalde eeuw in de kijker komt. Er gebeurt ook archiefonderzoek (13).

Mechelse Vereniging voor Stadsarcheologie (MVSA) vzw

Deze vereniging, die het licht zag in 1993, doet in Mechelen aan stadsarcheologisch onderzoek, onder andere in het kader van restauratie en/of renovatie van gebouwen.

Daarnaast houdt MVSA zich bezig met het verwerken, inventariseren, conserveren en publiceren van de vondsten gedaan bij opgravingen. Belangrijk hierbij is het geregeld publiceren over gedane opgravingen en eventueel organiseren van tentoonstellingen, onder andere naar aanleiding van evenementen zoals Open Monumentendagen, Leven in Leuven, Brusselpoort.

MVSA bezit het roerend patrimonium van verschillende opgravingen in de Mechelse binnenstad en stelt materiaal ter beschikking voor studiedoel-einden (bijvoorbeeld aan thesisstudenten). Voor de leden zijn er studiemomenten zoals daguitstappen

en lezingen. Op dinsdagavonden vinden de werkavonden plaats. Dan wordt het materiaal van de opgravingen verwerkt (14).

Archeologische Stichting Zuid-Westvlaanderen vzw

Deze vzw wil een bijdrage leveren tot het archeologisch onderzoek in Kortrijk. Dat gebeurt onder de vorm van prospectie, opsporing, consolidatie en restauratie van archeologische vindplaatsen. De resultaten van haar activiteiten verschijnen twee maal per jaar in het tijdschrift *Archeologische en historische monografieën voor Zuid-Westvlaanderen*. Zo is de vereniging tot nieuwe bevindingen gekomen over de Guldensporenslag. Veel van de archeologische vondsten zijn ter bewaring overgedragen aan de stedelijke musea van Kortrijk (15).

Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA)

Het begin van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie ligt in de *golden sixties*. De tijd was er rijp voor. In 1962 zag de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek het licht, in 1963 gevolgd door de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA). Aanleiding voor de oprichting van AVRA was de opgraving van een Gallo-Romeinse villa in Mortsels, door de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen en onder leiding van G. De Boe (16). Dat verklaart

Archeologische afdeling in het Museum voor Heem- en Oudheidkunde in Kontich (foto D. Viaene)

ook de naam van de vereniging, een benaming die enigszins misleidend is, alsof men maar voor één bepaalde periode oog zou hebben. De vereniging heeft zich echter toegelegd op sites uit de bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en occasioneel de postmiddeleeuwse periode.

Vanaf het begin begrepen deze Antwerpse verenigingen het belang van de archeologische en historische context van de vondsten. Men spande zich in om zo nauwkeurig mogelijk de structuren in de bodem te observeren en vast te leggen, in de beginperiode aarzelend en met tekortkomingen, in een latere fase meer professioneel. Vooral de AVRA werd zich bewust van de nadelen van het fenomeen 'weekendarcheologie', en schakelde meer en meer over op het organiseren van langdurige opgravingscampagnes met zwaardere mechanische middelen en met inschakeling van de nevendisciplines. Beroeps- en amateurarcheologen vonden elkaar in een renderend samenwerkingsverband. Mede dankzij deze vruchtbare coöperatie groeide de precisie van het vizier op deze regio in protohistorie en Romeinse tijd (17).

In het begin was de drijfveer voor opgravingen louter wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Gaandeweg verleende AVRA – een zekere *Realpolitik* hanterend – meer en meer voorrang aan bedreigde sites. Het feit dat de AVRA steeds autonoom en

in samenwerking met de archeologische overheidsdiensten opgravingen heeft kunnen verrichten, heeft geleid tot een echte bloeitijd. De belangrijkste archeologische sites op de palmares van AVRA zijn Kontich en Wijnegem. In Kontich genoten vier sites de aandacht: Steenakker/Kapelleveld (18), Alfsberg (19), Duffelsesteenweg (20), Duffelsesteenweg-Ooststatiestraat (21). In Wijnegem is AVRA op drie sites werkzaam geweest: Steenakker (22), Ganzenweg (23) en Oud Sluisstraat (24).

Van in het begin heeft AVRA altijd contact gezocht met de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO), om de resultaten van de opgravingen voor te leggen of om advies te vragen. Zo groeide er een nauwe band die resulteerde in het gezamenlijk publiceren van de opgravingsresultaten van Oelegem en Ranst in 1980. In 1981 deed de NDO zelf het voorstel om de opgravingen op de Steenakker te Wijnegem voortaan samen te ondernemen. Dat kwam erop neer dat de NDO weliswaar controle uitoefende en nu en dan adviseerde, maar dat AVRA autonoom de opgravingen kon doen. AVRA mocht publiceren in *Archaeologia Belgica* en de NDO nam de graafkosten op zich, evenals de kosten voor wetenschappelijk onderzoek zoals C14-dateringen, restauraties en dergelijke. Een zelfde samenwerkingsverband ontstond kort daarop voor de opgravingen op de Steenakker in Kontich.

▲ Studie en inventarisatie van de vondsten van opgravingen in Kontich (foto R. Goossens)

Het samenwerkingsverband met de professionele archeologen bleef overeind tot 2003. Van dan af kon het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium de financiering van het onderzoek van de AVRA niet langer op zich nemen. De samenwerking beperkte zich vanaf dan tot advies en het af en toe ter beschikking stellen van een landmeter.

In 2004 viel het doek over de opgravingen van AVRA op de Steenakker in Wijnegem. Van dan af werd het archeologisch beleid in Vlaanderen beheerst door het principe dat archeologen alleen bedreigde sites mogen opgraven. Daarom verlegde AVRA in Wijnegem haar actieterrein en van 2004 tot 2006 verliepen de opgravingen enkel nog op bedreigde terreinen.

In 2005 verrichtte de AVRA opgravingen op de verkaveling Duffelsesteenweg, op vraag van archeologen verbonden aan de toenmalige Afdeling Monumenten en Landschappen (nu het agentschap Ruimte en Erfgoed). In 2006 deed AVRA ook op een aanpalend terrein het archeologisch vooronderzoek. Dit verkennend onderzoek bracht de aanwezigheid van een urnenveld uit de vroege ijzertijd aan het licht. De volledige opgraving mocht echter niet door AVRA gebeuren en werd uiteindelijk uitgevoerd door een commercieel archeologisch studiebureau. Dit onderzoek leverde een 50-tal urnen op, waarvan op dit ogenblik niet vaststaat wat voor bestemming die zullen krijgen. De urn die AVRA bij het vooronderzoek had opgegraven en die het VIOE intussen had onderzocht en gerestaureerd, moest in overeenstemming met de in voege zijnde wetgeving inzake het eigendomsrecht

terug overhandigd worden aan de eigenaar van de terreinen. Dat verliep niet zonder commotie en bitterheid, aangezien die eigenaar in de pers verklaard had, de gevonden urnen te gelde te zullen maken (25). Onnodig te zeggen dat de manier waarop dit onderzoek afgehandeld werd enige verbittering veroorzaakte bij AVRA.

Naast de grote opgravingcampagnes heeft AVRA ook een aantal prospecties op zijn actief staan die geleid hebben tot de ontdekking van belangrijke archeologische sites. Het ledenaantal van de vereniging is de laatste tien jaar rond de 260 blijven schommelen (26).

BESLUIT

Met het veranderend archeologisch bestel in Vlaanderen is het niet meteen duidelijk welke rol er voortaan weggelegd zal zijn voor de vrijwilligers in de archeologie. De commerciële archeologie palmt meer en meer het archeologische landschap in. Daardoor zal er voor de vrijwilligers minder en minder plaats zijn. Dat is bijzonder jammer. De huidige archeologie heeft immers zoveel te danken aan de positief ingestelde vrijwilligers die tot op vandaag bijzonder verdienstelijk werk verricht hebben. Wij zijn aan bezinning en herprofilering toe. Voor de ontredderde ouderen een moeilijke opgave, voor de jongeren een nieuwe, onbevooroordeelde uitdaging.

Guido Cuyt is leraar oude geschiedenis en Latijn. Hij is erelid van de Vlaamse Archeologische Raad, was van 1984 tot 2009 voorzitter van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA) en leidde gedurende 35 jaar archeologische opgravingen in Wijnegem.

EINDNOTEN

- (1) Decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium (Belgisch Staatsblad 15 september 1993) en gewijzigd bij decreten van 18 mei 1999, 28 februari 2003, 10 maart 2006 en 27 maart 2009.
- (2) De Vlaamse Archeologische Raad is later opgegaan in de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) en vormt binnen die commissie de derde afdeling; Besluit van de Vlaamse Regering van 5 maart 2004 betreffende de samenstelling, de organisatie, de bevoegdheden en de werking van de

- Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest (Belgisch Staatsblad 16 april 2004) en gewijzigd bij besluiten van de Vlaamse Regering van 23 juni 2006 en 4 december 2009.
- (3) TER BRUGGE J., *Amateurarcheologen graven door, Optimistisch de eenentwintigste eeuw in*, in *Archeobrief, Vakblad voor de Nederlandse archeologie*, jg. 13, nr. 1, 2009, p. 24-28.
 - (4) www.vobow.be – Met dank aan Jozef Goderis en Prof. dr. André Van Doorselaer.
 - (5) Met dank aan Guy De Mulder.
 - (6) www.amaliavansolms.org – Met dank aan Herman Janssen.
 - (7) www.denderland.be – Met dank aan Romain De Moor.
 - (8) www.agilas.be – Met dank aan Kristine Magerman.
 - (9) www.spaenhiers.be – Met dank aan Marc Dewilde.
 - (10) www.avbg.be – Met dank aan Marc Hendrickx.
 - (11) www.erfgoedhuis-kortenbergh.be – Met dank aan Walter Sevens.
 - (12) www.hagok.be
 - (13) www.lad-tessenderlo.be – Met dank aan Stan Panis.
 - (14) www.mvsa.be en archeoweb.mechelen.be
 - (15) www.erfgoedssite.be
 - (16) DE BOE G., *De Gallo-Romeinse nederzetting op de Steenakker te Morsel (Antwerpen)*, Morselse heemkundige kring, Morsel, 1966.
 - (17) De belangrijkste publicaties van AVRA zijn: BRENDERS F. en CUYT G. (red.), *Van Beschaving tot Opgraving, 25 Jaar archeologisch onderzoek rond Antwerpen door de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie*, Brussel, 1988; CUYT G. en SAS K. (red.), *Vlekken in het Zand, Archeologie in en rond Antwerpen*, Antwerpen, 2003. Daarnaast verschenen er opgravingsrapporten in verschillende tijdschriften, o.a. in *Archeologie in Vlaanderen*. Het recente populair-wetenschappelijke boek: CUYT G., *Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen-Rotterdam, 2007, schenkt ruime aandacht aan AVRA.
 - (18) LAUWERS F., *De Gallo-Romeinse opgravingen te Kontich*, in *Handelingen van het 41ste congres van de federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België*, 2, Mechelen, 1971, p. 50-57; VERBEECK H. en LAUWERS F., *Het archeologisch onderzoek te Kontich (opgravingen 1964-1987)*, bijlage I, in VAN PASSEN R., *Geschiedenis van Kontich*, Kontich, 1988, p. 877-889; VERBEECK H., *De Gallo-Romeinse tempel te Kontich*, in *AVRA-Bulletin 1-2000*, p. 22-37; ANNAERT R., *Aanvullend onderzoek van de Gallo-Romeinse nederzetting Kontich-Kapelleveld (prov. Antwerpen)*. Interimverslag 1993, in *Archeologie in Vlaanderen*, IV, 1994, p. 85-93.
 - (19) ANNAERT R. en COOREMANS B., *De Alfberg te Kontich (prov. Antwerpen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, dl. V, 1995/1996, p. 41-68; VERBEECK H., *Een belangrijke ijzerertswinning uit de IJzertijd in Gallo-Romeinse periode op de Alfberg-IJzermaal-Pronkenborg*, in *Werking 1990 Antwerpse vereniging voor Romeinse archeologie*, p. 49-52.
 - (20) VERBEECK H., *Een nederzetting uit de midden-IJzertijd te Kontich, Blauwesteen (prov. Antwerpen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, VIII, 2001/2002, p. 105-122.
 - (21) VERBEECK H., *Nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd en een middeleeuwse put te Kontich, site Nachtegaalhoeve*, in *AVRA-Bulletin*, 6, 2005, p. 73-82.
VERBEECK H., *Het archeologisch onderzoek te Kontich in 2006*, in *AVRA-Bulletin*, 7, 2006, p. 92-102.
 - (22) CUYT G. & DE BEENHOUWER J., *Eine Abfallgrube aus der Frühen Eisenzeit zu Wijnegem (Prov. Antw.)*, in LODEWIJCKX M. (ed.): *Archaeological and historical aspects of West-European societies, Album Amicorum André Van Doorselaer (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 8)*, Leuven, 1996, p. 47-57; CUYT G., *Fosses de l'Age du fer moyen et récent à Wijnegem-Steenakker (B. Prov. d'Anvers)*, in M. LODEWIJCKX (ed.), *Belgian Archaeology in a European Setting II (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 13)*, Leuven, 2001, p. 25-40; CUYT G., *Een inheemse nederzetting uit de vroeg-Romeinse tijd te Wijnegem*, in *Archeologie in Vlaanderen I*, 1991, p. 85-106; CUYT G., *Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen-Rotterdam, 2007, p. 186-190; SAS K. en CUYT G., *Vroeg-Romeinse "cultus"-armbanden in een "vierkant"*, in CUYT G. en SAS K. (Red.), *Vlekken in het Zand, Archeologie in en rond Antwerpen*, Antwerpen, 2003, p. 9-24; CUYT G., *Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen-Rotterdam, 2007, p. 190-196; CUYT G., *Waterputten uit duistere Middeleeuwen belicht*, in *Ons heem*, jg. 50, nr. 3, 1996, p. 136-142; CUYT G. en VAN STRYDONCK M., *Van huizen, putten en Merovingers, Archeologisch onderzoek te Wijnegem-Steenakker in 2003 (interimverslag)*, in *AVRA-Bulletin*, 4, 2003, p. 53-60; CUYT G., *Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen-Rotterdam, 2007, p. 200-204.
 - (23) ANNAERT R. en WILLEMS J., *Nieuwe archeologische site in Wijnegem*, in *Werking 1994 Antwerpse vereniging voor Romeinse archeologie*, p. 84-87; ANNAERT R. en WILLEMS J., *Nederzettingssporen uit de ijzertijd en de Romeinse periode in de verkaveling Krabbershoek te Wijnegem (Antwerpen)*, in *AVRA-Bulletin 6-2005*, p. 83-87; ANNAERT R., *De verkaveling op de Krabbershoek te Wijnegem: verder onderzoek van de Romeinse bewoning*, in *Werking 1995 Antwerpse vereniging voor Romeinse archeologie*, p. 68-69; CUYT G., *Wijnegem-Ganzenweg, Wijnegem-Steenakker*, in BOURGEOIS J., BOURGEOIS I. en CHERRETTÉ B. (red.), *Bronze Age and Iron Age communities in North-Western Europe*, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Brussel, 2003, p. 288-294; CUYT G., *Sporen uit de midden-IJzertijd aan de Ganzenweg te Wijnegem (Interimverslag)*, in *AVRA Bulletin 5-2004*, 2005, 83-92; CUYT G. en WILLEMS J., *Archeologische opgravingen rond de Vuurkruisenlaan in Wijnegem*, in *Tijdschrift van de heemkring Jan Vleminck*, jg. 40, nr. 3, 2004, p. 13-30; WILLEMS J., *Opgraving Wijnegem Vuurkruisenlaan*, in *AVRA, Antwerpse vereniging voor Romeinse archeologie, Jaarboek 1996*, p. 84-87.
 - (24) CUYT G., *Opgravingen aan de Oud Sluisstraat in Wijnegem*, in *AVRA Bulletin*, 7, 2006, 2007 (twee verschillende jaren?), p. 103-108.
 - (25) *Gazet van Antwerpen* van 26 maart 2007.
 - (26) www.avra.be

HERALDIEK IN VLAANDEREN. DERTIG JAAR VLAAMSE HERALDISCHE RAAD

►
Het wapen van
de Vlaamse
Gemeenschap
(decreet van
7 november 1990)

Onder het rijke Vlaamse erfgoed neemt de heraldiek een bijzondere plaats in. In archieven, musea, kerken, gemeentehuizen, verenigingslokalen en tal van andere plaatsen behoren wapenborden en heraldische voorstellingen tot de meest gekoesterde objecten. Ook als immaterieel erfgoed en wetenschappelijke discipline is de heraldiek in Vlaanderen niet weg te denken. De zorg van de Vlaamse Gemeenschap voor het heraldisch erfgoed kent zijn oorsprong in de herziening van de gemeentewapens in de jaren 1970.

Na een beperkte reeks afschaffingen en samenvoegingen van Belgische gemeenten, vooral in 1964 en 1969-1970, geeft de minister van Binnenlandse Zaken in 1974 de aanzet tot een radicale herstructurering van de plaatselijke

besturen in België. Ingevolge het koninklijk besluit van 17 september 1975, bekrachtigd bij wet van 30 december van hetzelfde jaar, daalt het aantal gemeenten in Vlaanderen alleen al van 1124 in 1963 tot 308 in 1983 (1).

Deze verregaande politieke beslissing leidt onder meer tot de oprichting binnen de geregionaliseerde Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van een Subcommissie Heraldiek, later Vlaamse Heraldische Raad (VHR).

In eerste instantie buigt de Raad zich over het lot van de gemeentewapens die na de fusies moeten worden herzien. Andere bevoegdheden volgen. Hierna worden de opdracht en de werkzaamheden geschetst van de VHR die intussen dertig jaar bestaat (2).

▲ Het wapen van de Vlaamse Heraldische Raad. De kraanvogel is een symbool voor waakzaamheid. Hij houdt een blan-

▲ Het huidige wapen van Damme. De eerste bekrachtiging van een gemeentewapen onder Leopold I gebeurde

ten gunste van Damme. Na de fusie van 1977 kreeg de stad opnieuw bevestiging van dit aloude wapen

▲ Het huidige wapen van Dendermonde. Dit wapen werd door Leopold I bekrachtigd. Ook na de fusies van 1971 en van 1977 werd hetzelfde wapen erkend

In België behoorden heraldische aangelegenheden lange tijd tot de bevoegdheid van de Raad van Adel. Koning Leopold I richt in 1843 een *Commission consultative* op, belast met het onderzoek van adellijke titels en van de aanvragen tot erkenning van adeldom. Een jaar later krijgt deze Commissie de naam *Conseil Héraldique de Belgique*, later Raad van Adel (3). De Raad van Adel zal in de 19de eeuw ook advies uitbrengen over gemeentewapens, hoewel het koninklijk besluit uit 1844 deze bevoegdheid niet vermeldt. Koning Albert I brengt hier verandering in. Het besluit van 14 februari 1913 bepaalt uitdrukkelijk dat 'den Heraldieken Raad' advies moet uitbrengen over de erkenning en vergunning van gemeentewapens. Van 1838 tot 1974 worden aldus bijna 700 Vlaamse gemeenten in het bezit gesteld van een officieel wapen.

In het derde kwart van de 20ste eeuw gaan, zoals gezegd, in België steeds meer stemmen op om grotere gemeentelijke entiteiten te creëren. Het sluitstuk is de wet van 30 december 1975. Deze geeft in België aanleiding tot de grootste golf van samenvoegingen, met ingang van 1 januari 1977. De kwestie van de gemeentewapens na fusie wordt op dat ogenblik acuut en is het voorwerp van een parlementaire vraag (4). De stad Dendermonde is de enige die niet heeft gewacht op een nieuwe samenvoeging. In 1974 al verkrijgt de stad bekrachtiging van haar oude wapen na de fusie, per 1 januari 1971, met de gemeenten Appels en Sint-Gillis-bij-Dendermonde.

Het probleem van de Vlaamse gemeentewapens na samenvoeging wordt door de Nederlandse Cultuurgemeenschap geregeld via een decreet van 28 januari 1977, waarvan de belangrijkste bepaling is dat alle Vlaamse gemeenten verplicht zijn een eigen wapen en vlag te voeren. De toenmalige minister van Nederlandse Cultuur stelt, binnen de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, meteen een Subcommissie voor Heraldiek samen, die op 24 november 1977 wordt geïnstalleerd. Maar het duurt tot 21 december 1978 vooraleer een koninklijk besluit dit adviesorgaan officieel opricht. De samenstelling ervan wordt op 17 januari 1979 bekendgemaakt. De Subcommissie bestaat uit een voorzitter en zes leden. Nog een jaar later wordt de bevoegdheid over gemeentewapens en -vlaggen bij bijzondere wet van 8 augustus 1980 overgedragen aan de Vlaamse Executieve. Deze overdracht beoogt meer duidelijkheid te brengen in de administratieve procedures. Toch blijven een aantal betwistingen over de bevoegdheden van diverse overheden nog enkele jaren aanslepen.

Bij besluit van de Vlaamse Executieve van 11 april 1984 wordt de Subcommissie Heraldiek vervangen door de Vlaamse Heraldische Raad. In 1990 adviseert deze de Vlaamse overheid onder meer bij de vaststelling van de Vlaamse leeuw als symbool van het Gewest. Sinds 2004 zetelt de Vlaamse Heraldische Raad als vijfde afdeling van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

De eerste en meest omvangrijke taak van de Raad is dus de adviesverlening bij het bepalen van gemeentewapens en -vlaggen. Bijna 20 jaren verstrijken vooraleer alle 308 Vlaamse gemeenten een officiële bekrachtiging van hun symbolen verkregen hebben (5).

GEMEENTEWAPENS EN -VLAGGEN

Het *Decreet houdende vaststelling van het wapen en de vlag van de gemeenten* van 28 januari 1977 (6), legt de basis voor de werkzaamheden van de Raad, die meteen na zijn aanstelling van start gaat. Tussen mei 1978 en februari 1982 verschijnen 63 koninklijke besluiten tot bekrachtiging van gemeenteraadsbesluiten inzake wapens en vlaggen. Zoals gezegd is de administratieve samenwerking tussen de ministeries van Binnenlandse zaken, van Buitenlandse Zaken (Raad van Adel), het Algemeen Rijksarchief, Nederlandse Cultuur en de Subcommissie in die beginjaren weinig efficiënt. Na een reeks praktische afspraken tussen de verschillende departementen zijn de procedures in 1983 uitgeklaard. De wapendiploma's worden vanaf nu niet meer door de koning, maar door de bevoegde Vlaamse minister ondertekend. Hiermee wordt ook formeel een punt gezet achter de adviezen die door de Raad van Adel nog steeds werden geleverd.

De Subcommissie legt vanaf dan vast welke procedures intern worden gehanteerd en hoe haar adviezen op uniforme wijze kunnen worden opgemaakt.

Zij stelt eveneens richtlijnen op ten behoeve van de gemeentebesturen voor wat betreft de te nemen gemeenteraadsbesluiten, de voor te leggen bewijsstukken en de opmaak van de wapendiploma's. De eerste bekommernis gaat hierbij naar de historische en heraldische verantwoording van de gemeentelijke symbolen. De elementen die in een wapen voorkomen dienen historisch gestaafd te worden door lokale zegels, betrokken familiewapens, archivalische bronnen, wapenboeken e.d. De heraldische criteria slaan op de vorm en de correcte afmetingen van het wapenschild, de herautstukken en figuren, op de voorstelling van de figuren en de uitwendige versierselen, op het gebruik van kleuren en metalen, op een correcte terminologie en wapenbeschrijving.

Tussen 1984 tot 1989 volgen dan de, voortaan ministeriële, bekrachtigingen van gemeenteraadsbesluiten tot vaststelling van een gemeentewapen en of -vlag, voor meer dan de helft van de Vlaamse gemeenten. In 1997 is de operatie volledig afgerond. Op dat ogenblik zijn alle 308 Vlaamse gemeenten in het bezit van een officieel wapen en een officiële vlag. Niet alle gemeenten troffen een gemeenteraadsbesluit tot vaststelling van een wapen. Het decreet uit 1977 slaat immers enkel op de samengevoegde gemeenten en op de gemeenten die nooit een officieel wapen verkregen. Toch nemen sommige niet gefusioneerde gemeenten de beslissing, al dan niet na suggestie van de Raad, hun eerder toegekend wapen opnieuw te laten bevestigen. Van deze gelegenheid maken ze gebruik om heraldische

▼ Het wapen van de stad Brugge. De stad voert na fusie met zeven omliggende gemeenten verder haar aloude wapen, gebaseerd op middeleeuwse stadszegels

▼ Het wapen van Aalter. Het vroegere gemeentewapen uit 1903 bleek historisch en heraldisch weinig verantwoord. Na de fusie opteerde de gemeente voor een combinatie van de wapens van lokale heren

▼ Het wapen van Affligem. De naam van de fusiegemeente Hekelgem werd in 1980 gewijzigd in Affligem. Geen enkele van de drie deelgemeenten bezat een officieel wapen. Het huidige wapen is gebaseerd op een oud zegel in de kleuren van het wapen van de abdij van Affligem

Bekrachtiging van 308 Vlaamse gemeentewapens

JAAR	aantal besluiten	JAAR	aantal besluiten	JAAR	aantal besluiten
1838-1894	11	1984	13	1992	7
1911-1974	9	1985	45	1993	30
1978	11	1986	20	1994	4
1979	-	1987	31	1995	5
1980	18	1988	25	1996	3
1981	25	1989	22	1997	3
1982	9	1990	10		
1983	-	1991	7	Totaal	308

vergissingen uit het verleden recht te zetten, de tekening te verbeteren of de beschrijving aan te passen. Dit neemt niet weg dat zowat 20 gemeenten, die nooit betrokken waren bij een fusie, een wapen voerden dat tussen 1838 en 1974 bij koninklijk besluit werd bekrachtigd. In de helft van die gevallen is bovendien alleen een officiële beschrijving in het Frans beschikbaar.

Gemeentewapens na 1977

Negen Vlaamse steden kennen in 1977 geen samenvoeging. Zij maken dus nog steeds gebruik van het wapen dat zij decennialang voerden. Toch gingen zij, op één uitzondering na, in op het verzoek van de Raad om hun aloude wapen opnieuw te laten bekrachtigen en van de gelegenheid gebruik te maken om hun tekening aan te passen, de wapenbeschrijving in correct Nederlands om te zetten of uit het Frans te vertalen. De meeste andere steden hebben na fusie terecht geopteerd voor hun vroeger bekrachtigd stadswapen. Deze wapens gaan inderdaad terug op oude zegels of op de wapens van de plaatselijke heren en hun historische verantwoording gebeurde vaak al in de 19de eeuw. Het toevoegen van figuren aan deze aloude wapens werd door de Raad negatief geadviseerd. Gelukkig kwam de stad Leuven in 1997 terug op een eerdere beslissing in die zin. Maar ook de overige gemeenten verkozen voor het merendeel het wapen te behouden van de 'centrumgemeente', m.a.w. dat van de gelijknamige gemeente vóór de fusie. De officiële symbolen van de betrokken deelgemeenten behoren dus in enkele honderden gevallen nu tot het heraldisch verleden.

Een minderheid van de nieuwe gemeenten opteert voor een combinatie van historisch verantwoorde elementen uit de symbolen van de deelgemeenten. Zo ontstonden nieuwe wapens door deling, vierendeling, toevoeging van een hartschild e.d. Gemeenten die ontstaan zijn uit de samenvoeging van slechts enkele entiteiten, of waar weinig deelgemeenten een eigen wapen voerden, kwamen hier

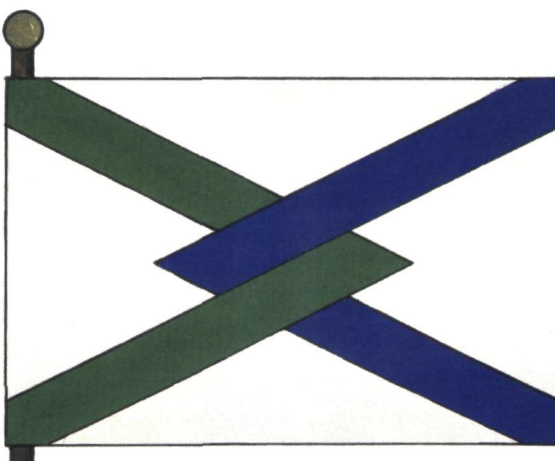
tot een heraldisch verdedigbaar wapen. Tenslotte gingen huidige gemeenten die in het verleden geen officieel erkend wapen voerden, op zoek naar nieuwe wapenschilden met figuren die symbool kunnen staan voor alle betrokken deelgemeenten.

Gemeentevlaggen na 1977

De vroegere gemeenten maakten vaak gebruik van vlaggen, met zeer diverse verhoudingen, bestaande uit twee horizontale of verticale banen, waarvan de kleuren refereerden naar de basiskleuren uit hun wapen. Op een paar uitzonderingen na, bezaten ze

De vlag van Stekene. Een sterk gestileerd latwerk verwijst naar de vlasteelt

De vlag van Hamme. De samengevlochten liggende kepers symboliseren de fusie van Moerbeke met Hamme

geen enkel officieel karakter. Alle 308 gemeenten waren dus verplicht een eigen vlag te bepalen. De Vlaamse Heraldische Raad wenste hierbij vooral te vermijden dat meerdere gemeenten dezelfde eenvoudige vlag zouden voeren en verzocht hen vaste verhoudingen te respecteren, namelijk twee delen hoog en drie delen lang.

Meer dan een derde van de gemeentevlaggen bestaat thans uit een reproductie van het wapenschild over de totale oppervlakte van het vlaggendoek of verdelen het doek in twee of meer banen, waarbij het wapen op een van de banen of in het midden is geplaatst. Bijna de helft van de nieuwe vlaggen combineert de hoofdkleuren met een of meer figuren uit het wapen, of vertoont een aantal horizontale of verticale banen, waarvan de kleuren afwisselend die van het wapen zijn. Meer dan 6% van de gemeentevlaggen telt evenveel banen of figuren als er deelgemeenten zijn. Op deze wijze symboliseren zij de fusie, hetgeen in het gemeentewapen niet altijd mogelijk was. De overige vlaggen refereren niet of nauwelijks naar het wapenschild. Zij kunnen voor het merendeel 'sprekende' vlaggen worden genoemd. De plaatselijke folklore, ambachtelijke tradities of de toponymie maken deze symbolen zeer herkenbaar. De hoppebellen uit Poperinge, de raap van Sint-Niklaas, de eikentakken van Eeklo en de druiventros van Overijse zijn maar enkele voorbeelden. De gestileerde vlasstengels in de vlag van Stekene en de liggende kepers in die van Hamme, bewijzen hoe een vernieuwde gemeentelijke symboliek mogelijk is (7).

PROVINCIEWAPENS EN -VLAGGEN

Met ingang van 1 januari 1995 wordt de voormalige provincie Brabant opgedeeld. Naast het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ontstaan hieruit de nieuwe provincies Vlaams-Brabant en Waals-Brabant. Aanvankelijk wordt alleen uitgekeken naar een nieuw wapen voor beide provincies. Maar na onderzoek blijkt dat de Belgische provincies, sinds de Onafhankelijkheid, nooit een officiële bekrachtiging van hun wapen ontvingen, hoewel de kwestie in 1834 op tafel werd gelegd door de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken. Het koninklijk besluit van 17 maart 1837 bepaalt het groot en het klein zegel van de Belgische Staat. De tekst ervan beschrijft het volledige zegel, met inbegrip van de banieren die de toenmalige provincies symboliseren. Op deze manier kennen de provincies slechts impliciet een wapenbeschrijving, die bovendien enkel in het Franse besluit is beschreven (8).

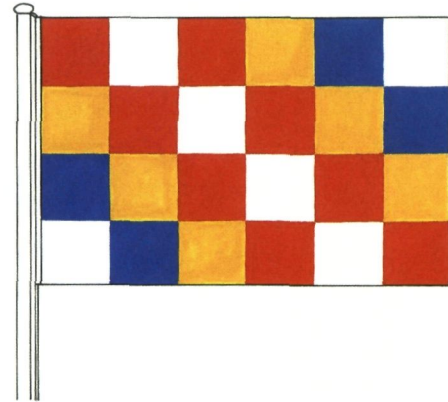
Aan deze situatie komt, wat de Vlaamse provincies betreft, meer dan anderhalve eeuw later een einde met het *Decreet houdende vaststelling van het wapen en de vlag van de provincies en gemeenten* van 21 december 1994 (9). Het regelt meteen de wapens van de bestaande provincies, alsook van de nieuwe provincie Vlaams-Brabant samen met de vijf provincievlaggen.

De provincies Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen behouden het wapen dat hun in 1816 door Willem I werd toegekend, uiteraard zonder het schildhoofd (met een bovendeel van het Neder-

▼
Het wapen van Vlaams-Brabant: het vroegere Brabant met in hartschild het wapen van de graven van Leuven

▼
Het wapen van Limburg. Het gedwarsbalkte wapen van Loon is in hartschild aan de Limburgse leeuw toegevoegd en de uitwendige versieringen verwijzen naar typisch Limburgse symbolen

▼
De vlag van Antwerpen. Deze geschaakte vlag telt vier kleuren die men terug vindt in de wapens van het oude markgraafschap, de heerlijkheid Mechelen en Turnhout

landse rijkswapen) dat er destijds aan toegevoegd werd. De Limburgse leeuw krijgt een hartschild met het wapen van het graafschap Loon. Vlaams-Brabant behoudt het blazoën van het hertogdom Brabant met als hartschild het wapen van de graven van Leuven. De vijf bekrachtigde provinciewapens worden vermeerderd met historisch verantwoorde buitenversierselen.

De provincievlaggen van Limburg en Vlaams-Brabant zijn een reproductie van het wapen op de totale oppervlakte van het vlaggendoeck. De vlag van West-Vlaanderen toont enkel de eerste helft van het wapenschild en bevestigt hiermee dat de bakermat van het graafschap Vlaanderen in deze provincie ligt. Oost-Vlaanderen plaatst de leeuw uit het wapenschild op een vlaggendoeck met verschillende groene en witte horizontale banen, die de Schelde en haar bijrivieren symboliseren en waarvan de kleuren historisch verantwoord zijn. Antwerpen, ten slotte, maakt gebruik van een geschaakte vlag, zoals eertijds ook het hertogdom Brabant deed. De kleuren refereren naar het markgraafschap Antwerpen, de heerlijkheid Mechelen en het arrondissement Turnhout.

WAPENS VOOR PRIVÉPERSONEN

In de jaren '90 van vorige eeuw wordt de toekenning van wapens en vlaggen aan de Vlaamse gemeenten stilaan afgerond. De Vlaamse Heraldische Raad heeft tot dan vooral advies verleend inzake overheids heraldiek. Maar zijn bevoegdheid betreft ook 'andere heraldische en vlaggenkundige aangelegenheden'. Hoewel de belangstelling in Vlaanderen voor niet-adellijke familiewapens zichtbaar toeneemt, ontbreekt elke wettelijke regeling ter zake.

De eerste ontwerpen van decreet hierover dateren al van 1985. De besprekingen binnen de Vlaamse Gemeenschap en binnen de Raad slaan op het toepassingsgebied, de definitie van privépersonen en instellingen, de mogelijkheid tot erkenning van een oud bestaand wapen of tot verlening van een nieuw wapen, het onderscheid met adellijke prerogatieven, heraldische criteria, de vererving, de registratie en mogelijke strafbepalingen. Tien jaar later komt het dossier in een stroomversnelling en na een hoorzitting in het Vlaams Parlement worden de teksten definitief goedgekeurd. Het *Decreet houdende vaststelling van het wapen van privé-personen en instellingen* van 3 februari 1998 (10) regelt de toekenning van eigen heraldische symbolen aan

personen die niet tot de adel behoren. Het komt aldus tegemoet aan de wensen van privépersonen die tot de Vlaamse Gemeenschap behoren en hun identiteit willen uitdrukken via een heraldisch verantwoord wapen. Het decreet is tevens een antwoord op de groeiende vraag vanuit de wereld van de lokale historici, niet in het minst de beoefenaars van de naamkunde en de genealogie (11). De uitvoeringsmodaliteiten van het decreet worden vastgelegd op 17 juli 2000.

De Raad legt eerst de werkzaamheden vast volgens welke procedure een wapen kan worden aangevraagd en welke criteria in acht moeten worden genomen. Indien de aanvrager een oud wapen wenst te laten erkennen dient hij het onomstotelijk bewijs te leveren dat één van zijn rechtstreekse voorouders, in mannelijke lijn, dit wapen minstens honderd jaar geleden publiekelijk heeft gevoerd. De aanvraag tot een nieuw wapen moet vergezeld zijn van een aantal administratieve stukken, een schets en een motivering. De Vlaamse Regering kan op eigen initiatief aan verdienstelijke personen of instellingen het recht verlenen om een nieuw wapen te voeren.

De motivering van de aanvrager van een nieuw wapen wordt grondig bestudeerd, zowel wat het schild betreft als de uitwendige versierselen en de wapenspreuk. Indien het voorgestelde ontwerp inhoudelijk, heraldisch of esthetisch niet helemaal verantwoord is, brengt de Raad elementen aan om het bij te sturen en aan te passen. Het ontwerp moet uiteraard verschillen van bestaande wapens van personen, besturen en instellingen. Adellijke attributen zoals kronen, schildhouders, banieren en wapenmantels worden geweerd.

Aan de mogelijkheid tot het voeren van een nieuw wapen door andere familieleden en aan de vererving ervan, zijn talrijke besprekingen gewijd. Van bij de aanvang achtte de Raad het niet opportuun een wapen te verlenen dat meteen ook door de (overleden) voorouders of de leden van dezelfde familie of een familievereniging zonder meer kan aangenomen worden. Een persoon kan evenwel, samen met nog levende familieleden, gelijktijdig een aanvraag indienen, zodat verwanten tot in de tweede graad (d.w.z. afstammende van een gemeenschappelijke grootvader), die dezelfde naam dragen, hetzelfde wapen kunnen bekomen. De medeaanvragers dienen hierbij dezelfde administratieve formaliteiten te vervullen. Naamgenoten van dezelfde familie, met verdere familiebanden, kunnen hetzelfde

▲ Ernest Warlop, eerste erevoorzitter van de Vlaamse Heraldische Raad, kreeg het eerste privéwapen toegekend

▲ Het eerst toegekende vrouwelijk wapen, toegekend aan mevrouw Goethuys

▲ Het eerste oud bekrachtigd wapen, ten gunste van meester Van Hille

wapen verkrijgen, mits de eerste begunstigde zijn akkoord geeft en het wapen gebroken wordt, bij voorbeeld door toevoeging van een zoom, een hartschild e.d. In afwachting van een nieuwe Belgische regelgeving in verband met familienamen, werd de vererving aanvankelijk beperkt tot alle mannelijke naamdragende afstammelingen. De snelle maatschappelijke evolutie heeft de Raad ertoe aangezet deze mogelijkheid, enkel voor nieuwe wapens, uit te breiden tot alle naamdragende afstammelingen, dus ook vrouwen.

De Raad hecht groot belang aan een correcte tekening en beschrijving van elk wapen. Hiertoe werden professionele tekenaars aangesteld, waartussen door de aanvrager zelf mag worden gekozen. Wat de wapenbeschrijvingen betreft bouwt de Raad voort op het taalgebruik dat voor de gemeentewapens werd gehanteerd, met bijzondere aandacht voor een correcte Nederlandse heraldische terminologie en een uniforme formulering. Een register van de erkende en verleende wapens wordt bijgehouden (12).

Sinds 2002 zijn aldus zowat 140 wapenbrieven aan privépersonen toegekend tijdens een jaarlijkse plechtige uitreiking die traditioneel plaatsheeft rond 11 juli. Hieronder zijn negen oude wapens bekrachtigd. De strenge bewijslast die de aanvrager van een oud wapen moet leveren, is zeker niet vreemd aan dit eerder geringe aantal. Vier wapen-

brieven werden uitgereikt aan dames. Twee ervan betreffen een oud wapen. Traditioneel voeren vrouwen een ovaal wapen, zonder helm of helmteken, met aangepaste buitenversierselen en wapenspreuk. De keuze van de kleuren, herautstukken en heraldische figuren wordt door de aanvrager meestal uitgebreid gemotiveerd. De hoofdkleuren verwijzen vaak naar de bakermat van de familie. Het eigen beroep of dat van de voorouders wordt in veel gevallen gesymboliseerd door de wapenfiguren. De familienaam of zelfs de voornaam van de aanvrager geven aanleiding tot verrassende elementen. In de wapenspreuk geeft de aanvrager dan weer uitdrukking aan zijn levensbeschouwing en zijn streven. Het is verheugend dat privéwapens worden uitgereikt aan personen uit alle bevolkingslagen, met de meest diverse opleidingen en beroepen. Ambtenaren en bedienden, militairen en leerkrachten, juristen en medici, ondernemers en andere vrije beroepen, maar ook een kardinaal, een mijnwerker en een landbouwer zijn vertegenwoordigd.

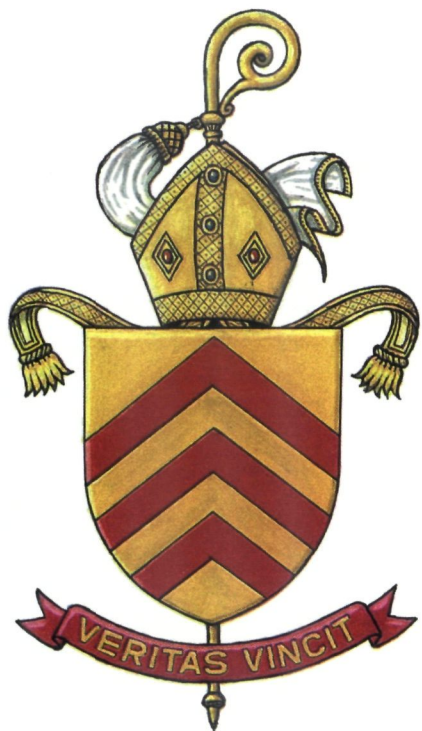
WAPENS VOOR INSTELLINGEN EN VERENIGINGEN

Hoewel het boven vermelde decreet van 1998 in principe de mogelijkheid bood om ook wapens van instellingen te erkennen of nieuwe te verlenen, kwam daar in de praktijk niets van terecht omdat de term 'instellingen' te beperkt werd gedefinieerd.

► Een nieuw wapen voor de Zwinpolder

► Het oude wapen van de abdij van Tongerlo werd bekrachtigd

Door een nieuw *Decreet tot wijziging van het decreet van 3 februari 1998 houdende vaststelling van het wapen van privé-personen en instellingen* van 27 april 2007 (13) wordt de term 'instellingen' verruimd tot alle privaat- en publiekrechtelijke rechtspersonen, zoals besturen, instellingen en verenigingen. Op basis van deze regelgeving zijn intussen zeven wapens toegekend. Drie ervan zijn bekrachtigingen van oude wapens ten gunste van een abdij en twee schuttersgilden. Vier nieuwe wapens werden verleend aan besturen, met name twee polderbesturen, en verenigingen.

DISTRICTSWAPENS EN -VLAGGEN

De samenvoeging van acht voormalige gemeenten tot één stad Antwerpen werd pas in 1983 een feit. Bij gebrek aan een officiële regeling voerden de districten bij sommige gelegenheden het wapen van de voormalige gemeente met dezelfde naam. Om hieraan tegemoet te komen wordt het *Decreet houdende vaststelling van het wapen en de vlag van de provincies, gemeenten en districten en de Vlaamse Gemeenschapscommissie* van 27 april 2007 uitgevaardigd (14). Hierdoor worden de bepalingen van het decreet van 21 december 1994 uitgebreid tot de districten en de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Zeven van de acht districten kunnen zich voor hun wapen baseren op dat van de vroegere gemeente met dezelfde naam. Berendrecht-Zandvliet-Lillo combineert elementen uit de wapens van de vroegere gemeenten tot een nieuw heraldisch ontwerp. Om de verbondenheid van deze bestuursseenheden met de stad Antwerpen te onderstrepen, stelde de Raad voor een gemeenschappelijk element toe te voegen. Elk districtswapen zal aldus overtopt worden met een rechterhand, een typische en overbekende figuur uit het Antwerpse stadswapen. Het decreet voorziet in districtsvlaggen met twee slippen aan de vlucht. De ontwerpen ervan verwijzen naar het wapen, hetzij alleen door de kleuren, hetzij ook door de figuren. Een ministerieel besluit van 1 juli 2009 bekrachtigt de wapens en vlaggen van de districten Borgerhout, Berendrecht-Zandvliet-Lillo en Ekeren. De besluiten voor de overige districtssymbolen zijn momenteel nog in voorbereiding.

VLAAMSE HERALDIEK IN DE 21STE EEUW

Bij wijze van besluit kan men stellen dat de adviesopdracht van de Vlaamse Heraldische Raad sinds zijn oprichting sterk is verbreed. De eerste activiteiten waren erop gericht verantwoorde heraldische en vlaggenkundige symbolen officieel ingang te doen vinden. Niet alleen aan de gemeenten, maar ook aan besturen op andere echelons van de Vlaamse overheidsinstellingen werden historisch en heraldisch verantwoorde wapens toegekend. Maar ook personen en instellingen zijn voortaan bij machte eigen symbolen te voeren. In de loop der jaren ontwikkelde de Raad een jurisprudentie op dit vlak, die rekening houdt met verworvenheden uit het verleden en tegelijkertijd ook aandacht heeft voor

nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Zijn activiteiten ondersteunen en activeren de belangstelling voor de heraldiek in Vlaanderen, mede in de hoop onder meer een antwoord te bieden op de wildgroei aan logo's die hand over hand toeneemt.

Ook op het gebied van de vlaggenkunde zijn de resultaten reëel. Provincies en gemeenten voeren sinds enkele tientallen jaren officieel bekrachtigde vlaggen. De Raad streeft ook hier naar een zekere uniformiteit in vorm en taal, waarbij gebruik gemaakt wordt van de inzichten op het vlak van banistiek in het buitenland. Internationale contacten van leden van de VHR zijn legio. Sommigen zijn lid van de *Académie Internationale d'Héraldique* en nemen actief deel aan de congressen en colloquia die door deze instelling jaarlijks worden ingericht. In 2004 nam de Raad het initiatief om het 17de Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen te organiseren in Brugge, waaraan zowat 200 deelnemers uit meer dan 25 landen deelnamen.

Overeenkomstig de bepalingen van het decreet van oprichting, heeft de Vlaamse Regering in de loop der jaren herhaaldelijk een beroep gedaan op de deskundigheid van de Raad wat andere heraldische en vlaggenkundige aangelegenheden betreft. De talrijke adviezen die in de loop der jaren geformuleerd werden ten behoeve van diverse Vlaamse kabinetten, hebben meermaals aanleiding gegeven tot discussies over de positie van de Raad binnen de Vlaamse Regering. Het is duidelijk dat zijn activiteiten zich eerder toespitsen op immaterieel erfgoed dat hij in de toekomst wil veilig stellen en stimuleren. Een onbevangen en constructief overleg met de nieuwe Vlaamse Regering zou de rol en de functie van de Vlaamse Heraldische Raad expliciet kunnen verduidelijken.

Lieve Viaene-Awouters was van bij de officiële oprichting in 1979 lid van de subcommissie Heraldiek (thans Vlaamse Heraldische Raad). Gedurende acht jaar was ze voorzitter van de Raad (1997-2005). Na dertig jaar lidmaatschap nam ze recent afscheid en is nu erevoorzitter (15).

EINDNOTEN

- (1) MALVOZ L. en C. VERBIST, *Een België van 589 gemeenten. Bestuursgeografische aspecten van de samenvoegingen van gemeenten*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, nr. 115, 1976 (overdruk).
- (2) Met dank voor hun gewaardeerd advies aan de voorzitter, de leden en de secretaris van de Vlaamse Heraldische Raad.
- (3) Over de Raad van Adel, zie onder meer: DE WIN P. (ed.), *Her Adelsrecht en de Raad van Adel (1844-1994)*, Brussel, 1994; VAN DAMME M., *Adel*, Gent-Leuven, 1982.
- (4) Senaat, Vragen en Antwoorden (1972-1973), 7 augustus 1973, 1534.
- (5) VIAENE-AWOUTERS L., *Twee eeuwen gemeentelijke heraldiek in Vlaanderen*, in VIAENE-AWOUTERS L. en E. WARLOP, *Gemeentewapens in België. Vlaanderen en Brussel*, deel 1, Brussel, 2002, p. 13-48.
- (6) Belgisch Staatsblad 7 april 1977.
- (7) De huidige provincie- en gemeentewapens en hun historiek van Napoleon tot vandaag, zijn beschreven en afgebeeld in VIAENE-AWOUTERS L. en E. WARLOP, *op.cit.*, 2 delen, 647 + 455 p.
- (8) Het *Bulletin officiel* van 1837 publiceert het *Besluit waarbij 's lands grooten en kleynen zegel bepaeld word*. Een Nederlandse beschrijving van het zegel ontbreekt.
- (9) Belgisch Staatsblad 4 april 1995.
- (10) Belgisch Staatsblad 21 maart 1998.
- (11) Sinds 1974 registreert een 'Heraldisch College' van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde wapens van privépersonen en families. Deze registratie houdt evenwel geen officiële erkenning in.
- (12) De geregistreerde wapens kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.net/heraldiek/
- (13) Belgisch Staatsblad 19 juni 2007.
- (14) Belgisch Staatsblad 2 juli 2007.
- (15) In 2006 publiceerde Lieve Viaene-Awouters ook: *Armoiries communales en Flandre. Deux siècles d'attributions officielles*, in VAN-DEWALLE A., L. VIAENE-AWOUTERS en L. DUERLOO (ed.), *Genealogica & Heraldica. Handelingen van het XXVI Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen*, Brussel, 2004, p. 449-458.

SUMMARY

The wondrous world of an 18th century book of recipes for painters, varnishers, gilders and marblers

In 1777 the Gimblet brothers in the city of Ghent, published a book of recipes for the production of paint, varnish, lacquer, gilding and other finishing techniques for the sake of all kinds of users, professional or not. In 1788 a second volume was published with recipes for the finishing of among other things the interior as well as exterior of houses, including walls and windows, doors, staircases, fences and roofs. The authors of both parts describe what they know out of experience but also everything from hearsay, which goes back to older editions, particularly by Goeree (1670), who in his turn based himself on the tract by Master Geerard Ter Brugge. Unlike earlier publications, Gimblet's work is quite systematic, making it still useful reading nowadays. It is clear that Gimblet has aimed to summarize in a practical and encyclopaedic reference book all existing expertise in this domain in a rational and analytical way. It was in the same vein as the *Encyclopédie* by Diderot en D'Alembert, where it also refers to and which is not much older than this tract. (In 1733 Diderot had published his *Voyage en Hollande* – most probably also with a view to promote his work...)

Especially for conservators-restorers and people active in the field of monument care, these recipes often contain useful information which can no longer be retrieved by analyzing the monument itself. Moreover, these directions are so detailed and concrete that the reader gets the feeling he is physically attending the actual preparation of the recipes. That is exactly why the text is often verbally quoted in this article.

The quoted examples mainly concern the preparation and use of products used in the building trade, gums and resins for the production of varnish and lacquer, dry and fatty oil for gilding, water and linseed oil as binding agents for paint, white lead and ceruse as basic ingredient for undercoats as well as topcoats.

The book can still be consulted in the main scientific, museological and academic libraries in Antwerp, Bruges, Brussels, Ghent and Leuven, albeit that both volumes are not always available.

Finally we refer to the existence of a pre-war painter's museum in Deurne near Antwerp, which mainly consists of the workshop of master ornamental painter Pieter Peré and the archives of the Antwerp Association of contractors-painters. Almost all of the ingredients, pigments, oils, brushes and other tools described in this book can be viewed there. Both link up with each other perfectly.

(Volksmuseum Turninum,

Koraalplaats 2 / Turnhoutsebaan, 2100 Deurne-Centrum.

Open on Saturday and Sunday from 2-5 p.m.,

or by appointment, tel. (32) 03 326 75 98).

Remnants of charcoal kilns in the old woodland Zoerselbos

Zoerselbos is one of the few large old woodlands in the Kempen region in Flanders. It has a rich and well studied history. In 2008 remnants of charcoal kilns were discovered, by accident. In order to evaluate the remnants the Agency for Town and Country Planning and Immovable Heritage of the Flemish Community set up a survey and research programme, that was carried out by the Research Institute for Nature and Forest, the Flemish Heritage Institute and the Brussels Free University.

For centuries charcoal was a very important source of energy: it has a large thermal capacity, it is light and it can easily be transported over large distances, for use in specific applications as the production of metal and glass. Charcoal was produced in so-called charcoal kilns. A very well structured pile of wood, covered with plants, earth and charcoal dust, was set on fire. Allowing only very few oxygen to feed the fire the pile burned for days or even a couple of weeks, thus producing charcoal. Apart from the Zoniën forest there is very little knowledge about charcoal kilns in Flanders. One of the reasons for this is probably also the fact that they are badly recognized in the landscape.

The Zoerselbos survey revealed 49 remnants of charcoal kilns, present above ground. Most of them are clustered in groups close to roads, securing easy transport, on places that were dry enough for charcoal burning but with water present in rivulets or ditches, for the case of fire spreading. Morphologically two types could be distinguished, both in general very low mounds, only some tens of centimetres high. The first type consist of large charcoal kilns with a diameter of ca 10 m, surrounded by a channel and with one or more central depressions. The charcoal kilns of the second type are smaller (a diameter of a few meters) and have no channel.

One charcoal kiln was archaeologically excavated in order to gain insight in the construction of a charcoal kiln and the structure of its remnant. Ten charcoal kilns were selected for anthracological research (i.e. the study of charcoal) and radiocarbon dating. From the results it

is clear that charcoal burning took place in three periods, the first as early as the late Middle Ages, the latest in an indefinite period after 1650. The datings are spatially clustered. There are indications that each charcoal kiln was used only once. The way of constructing the charcoal kilns remained more or less the same over the centuries, with *Pteridium aquilinum* and *Calluna vulgaris* as construction material constantly used for the cover. The bulk of the charcoal was *Alnus*, originating from coppiced alder carr on the low lying grounds close by. Next to that a minor admixture of wood from trees and shrubs from the spot where the charcoal kiln was installed, was present. The combination of position in the landscape (clustered, in the vicinity of wet grounds), datings (three periods), structure (once used) and composition (dominantly *Alnus*), together with archival data, make it most likely that charcoal production in Zoerselbos was related to short phases of major clearings, in which grassland was created out of alder carrs. The very temporary overproduction of wood was burned into valuable charcoal.

In brief, next to the discovery of the remnants of 49 charcoal kilns still present in the landscape, the complete operational chain has been reconstructed and dated, from cutting woodland to the final product and beyond. The excellent conservation of the charcoal kilns, over hundreds of years, owes to the history of Zoerselbos as old woodland.

Archaeological research by voluntary workers in Flanders

Since the early 20th century, Flanders has a tradition of excavations carried out by amateur archaeologists next to the official bodies. Until 1993 there was no legislation in Flanders ruling archaeology. This lack of archaeological legislation has worked both ways. On the one hand fraudulent treasure diggers had an open field; on the other hand the amateur archaeology with a professional attitude could develop in a favourable way. Some amateur associations have thus been able to apply themselves to

autonomous excavations, always in close collaboration with the professionals. When in 1993 archaeology in Flanders was finally regulated by decree, it therefore acknowledged the importance of amateur archaeologists, this is unique in Europe.

It appears however that amateur archaeologists have ever fewer occasions to train themselves or be trained. This is mainly due to the growing professionalization of archaeology, the strict European standards for security and insurance and particularly the increasing free market archaeology. The official archaeological agencies and archaeological companies have little time left to train inexperienced collaborators. Nowadays, archaeological associations can hardly carry out excavations autonomously.

Heraldry in Flanders; Thirty years of Flemish Heraldic Council

Until 1974 the ratification of municipal coats of arms in Belgium was done following procedures which had been established by Royal Decrees in the 19th and 20th centuries. The College of Arms acted as a counselling body. All of this changed after the great wave of mergers of municipalities on January 1, 1977. Also in 1977 the Dutch-speaking cultural community decrees that Flemish municipalities were to define their own coat of arms and flag. As an immediate result of this decree, the Flemish Heraldic Council (originally Sub-commission Heraldry) was founded in 1978. The Council has been advising the competent Minister regarding new municipal coats of arms and flags ever since. It defines historic and heraldic standards which the municipal symbols should meet, specifically concerning drawings and descriptions thereof. After 20 years of proceedings all 308 Flemish municipalities carry officially ratified coats of arms and flags.

When the former Province of Brabant was split up, it appeared that the symbols of the Belgian Provinces had never been ratified. A new decree from 1994 regulated this matter for all Flemish Provinces, attributing the provincial colours.

In 1998 Flemish authorities have responded to the growing interest in family arms by decreeing the homologation of private coats of arms. Since 2000 every year private persons, institutions and societies are awarded officially registered arms certificates. The Flemish Heraldic Council examines the applicants' motivation for new arms and the verification for ancient coats of arms.

Finally in 2007 rules have been determined for the attribution of district arms and flags.

Thus the Flemish Heraldic Council has been advising the competent Flemish Minister for over thirty years regarding public heraldry, private arms and other matters regarding heraldry and flags.

